

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

DG
426
N4

107 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 107

ПИСМА ИЗ ИТАЛИЈЕ

ЉУБОМИРА П. НЕМАДОВИЋА

Gift of
The Thorne Foundation

**STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES**

1913
L. P.

ЗАДРУГА 107.

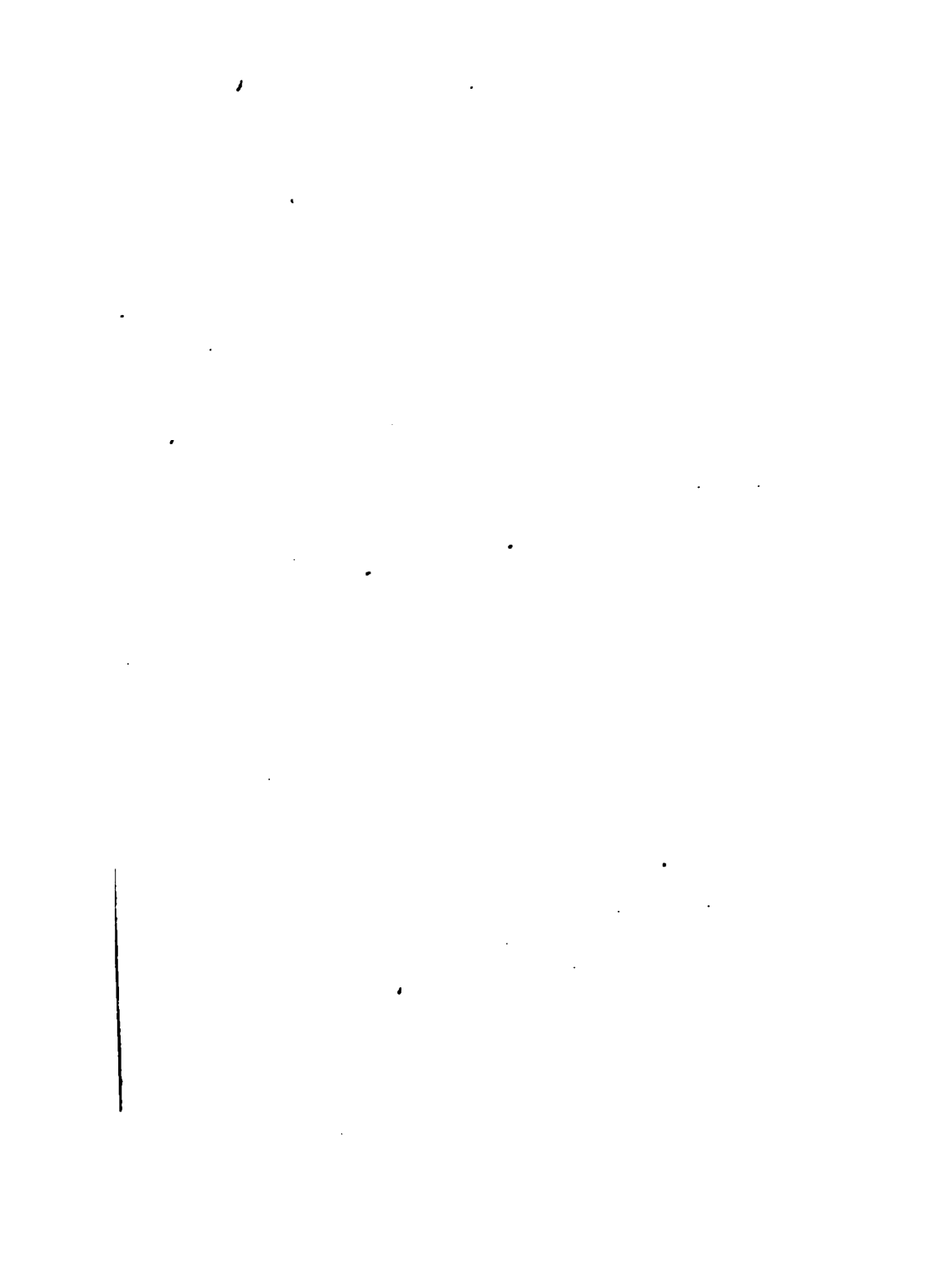

ИТАЛИЈЕ

НАДОВИЋА

РЕД

ИЗДАВАЊЕ

.. Nenadovic, L.P.
"

107. СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 107.

ПИСМА ИЗ ИТАЛИЈЕ

ЉУБОМИРА П. НЕНАДОВИЋА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

Чика-Љубина улица бр. 8.

1907

DG426

N4

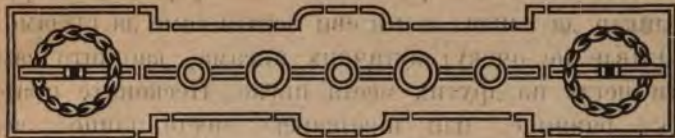
Ово издање *Писама из Италије* удешено је према другом издању *Целокупних Дела Љубомира П. Ненадовића*, св. XI. и XII, од год. 1894., које је изишло накладом књижаре Љ. Јосимовића. То је *поправљено* издање првога (*Књиге Љубомира П. Ненадовића*) од г. 1881, у наклади Штампарије „Задруге штампарских радника“, у коме су *Писма из Италије* у књизи другој. Поправке се тичу само језика и правописа, у главном су старински и туђински изрази замењивани новијим и домаћим, са знањем и одобрењем, а и по жељи писца, који је и сâм читао ревизију тог издања.

Али по штампарској изради друго издање заостаје иза првога. Има у њему доста штампарских грешака, које су у овом, трећем издању, поправљене све, према првом.

С. К. З.

I.

У Неапољу, марта 1851. г.

Небо без облака, море без таласа, обале без лазарона, лађе без једрића. Отворио сам прозор, да се нагледам лепе неапољске зоре, која са својим лаким и ружичним крилима тредти већ по врховима ових зелених брещчића, на којима цветају лимунови и поморанце. Поранио сам, да ти у овој тишини пишем, поранио сам, да ти се јавим са дна Италије.

Прошло је већ неколико дана, од како сам овде, а могло је проћи и неколико месеци, па да опет ништа не пишем. Лепота Неапољског Залива заузме цело време, што га путник има овде да проведе. Мој Бајрон и Данте, који су ми најмилији другови на овом путовању, у Неапољу стоје натакнути; по њима се хвата прашина. Јутра су пријатна за гледање ових дивних предела, вечери су лепе за шетање поред обала морских, остали део дана, кад сунце упече, удесан је за разматрање музеја и галерија, а тихе талијанске ноћи — за одмор. У Неапољу штета је да путник чита или пише. У

Неапољу песник треба да пева, виртуоз да свира, сликар да слика; а ми сви остали само да гледамо. Одавде не очекуј дугачких писама, као што сам ти негда из других места писао. Песковите прајске равнице, или швајцарске честе кише, задрже путника у соби, и он мора онда да пише. Из Неапоља задовољи се кратким белешкама, јер сваки тренутак, што се у соби проведе, изгубљен је за путника. У Неапољу чешће се чује за ручком, где по неки путник, као какво чудо каже: „Данас сам цело пре подне седео код куће“. А није ни какво чудо, кад когод, и недочекавши свршетак ручка, иза стола устане. Хита, да иде у Помпеју, Казерту или на острве.

После Лондона и Париза, Неапољ је највећа варош у Јевропи, али за његове околине кажу: да су најлепше на целом свету. Ја их бар ни на једном прибрежју морском, ни на једном швајцарском језеру, нисам видео лепших. И сама варош врло је лепа, и за путнике, који окуда тако радо путују, у свему удешена. Њене пијаци њене улице, цркве и палате, њени хотели и позоришта, задовоље и оне путнике, који су на париским булеварима шетали, и у првим немачким варошима живели. По другим талијанским местима није тако.

Одсео сам у хотелу „Нови Јорк“, који је на самој обали морској, на пристаништу, С мојих прозора види се цео залив морски са својим зеленим обалама; види се огњени Везув, чији се врх не престано пуши: дим од њега подиже се у висину, као какав облак. По врховима брешчића виде се баште са својим летњим палатама, виде

се високе палме и по гдекоји кипарис. Неизбројне дађе и пароброди љуљају се на мору. Све је то обвијено у неко чаробно плаветнило. „Познајеш ли ону земљу, где лимуни цветају?“ — Ово је та лепа и топла земља. Дуго сам стојао у једном вотњаку и гледао, како се на гранама жуте поморанџе и лимунови; прихватао сам их рукама, да се уверим, да нису од воска направљени, или да нису насликани.

За ово неколико дана, од како се овде бавим, видео сам и многе знаменитости неапољске; али о њима не могу ти сад писати; толико ме ова лепота ових предела занима. Пођемо по вароши, да гледамо цркве, галерије, палате, прођемо поред каквог пропланка, одакле се измеђ кућа види море, Везув, Искија, Капри; зауставимо се, гледамо, пођемо, осврнемо се, опет станемо; и тако прође нам и дан. Да ништа нисмо видели што је у Неапољу, и што је рука човечја створила, видели смо оно што је природа створила; видели смо Неапољски Залив, и видели смо много.

Нисам се зачудио тунелу испод Темзе; нисам се зачудио висини тороња у Штрасбургу, а лепоти Неапоља зачудио сам се. Не можеш казати: или је лепши у вече, кад га сунце оставља; или у јутру, када се први зраци сунчеви кроз дим Везува краду; или ноћу, када га месечина обасја.

У овим варошима, где је свака икона у цркви знаменитост старе или нове вештине; у овим пределима, где је са сваког брешчића леп и друкчији изглед, путници су свагда уморни, али свагда задовољни. Како сване, хитају, да иду тамо, где је

синоћ при вечери уговорено; како се руча, опет трче на друго место: тек што би се хтео одморити, кажу ти за нешто, што треба тога дана видети, јер после је читаве недеље за гледаоце затворено. Ако си раније пошао, мораш ишчекивати друштво; ако си одоцнио мораш трчати; ако си заспао, чичерони (вођ што нас по вароши води), лупа на врата и виче: „Сви на вас чекају!“ — Путник не сме ништа, што је за гледање, оставити за други дан, јер онога другог дана искрену друге ствари, које треба гледати.

Сад у Неапољу има много путника. Путници, који ради свога здравља траже благу климу, долазе у јесен, а беже одавде у пролеће, чим почну врућине; путници вештаци долазе у свако доба године, и баве се подуже; путници, који путују само путовања ради, сврате у Неапољ обично у пролеће: походе Помпеју, поњу се на Везув, једу макароне, па оду; — куда? — свуда, само не тамо где су били. С таквих десетак путника и путница ја сам у друштву. Ти би може бити желео знати, ко су ови путници. — Заједно смо дошли, заједно смо одсели у гостионици „Нови Јорк“; заједно ручамо; једног чичерона имамо; заједно свуда по вароши лутамо, и ми се не познајемо. Један другом рекнемо добро јутро при састанку, и лаку ноћ при расстанку; то је све. Нико неће својим разговором и запиткивањем да досађује другом. Сваки имамо по једну књигу, у којој су знаменитости Италије; то нам је разговор. Један другог не познајемо нити знамо које је народности који. Ко би могао погодити ко је од куд. Сви говоримо рђаво

талијански, сви говоримо рђаво француски, сви говоримо рђаво немачки. То су све они светски вечити путници, којима је хотел — кућа, којима је океан — језеро, којима је Швајцарска — домаћи парк, којима је читав круг земни — отаџина. У разговору падне по неком гдекоја реч из уста, из које видиш да је један од њих пре неколико месеци био у Бразилији, други да се враћа из Кине, а трећи да је провео неколико година у Калкути. Само један једити Немац има међу нама. Он је рад да се са свима разговара, да се са свима позна; али осем мене ни с ким се другим, из нашег друштва, није могао упознати ближе. Немци на путу радо праве познанства; како проговори с тобом десет речи, он ти одмах каже: куда иде, од куда долази, како се зове, и чиме се занима: „Ја сам доктор Милер из Ајзенаха, имам брата мајора у прајској војсци, долазим из Сицилије, путујем у Малту!“ — Енглез га гледа и ћути. „За спомен на пријатно путовање наше желим, поштовани господине, да се упознам“. Енглез га гледа и ћути. „Смем ли питати за ваше поштовано име?“ — „Не!“ — одговара Енглез, па даље гледа и ћути. Немац се опрости, оде, и у себи помисли: „Ала се сити наразговарасмо!“

Међутим, сви ми пријатно проводимо време у друштву, и сваком приликом услужни смо један према другом. Наш чичерони одржава везу међу свима нама. Само он један говори. Ми ћутимо, гледамо, и ретко кад завиримо у своје путне књиге, да се уверимо, да нас не лаже. Чичерони, коме сви заједно плаћамо, да нас води по вароши, не-

престано трчи од једног до другог, непрестано говори. Кад погледаш у море, говори ти о мору; кад погледаш у ово плаво небо, говори ти о небу. У црквама и галеријама, говори ти о Рафајелу и Тицијану, као да је с њима одрастао. Ако идеш поред обале, казује ти где се ко удавио, где се који лорд с чамцем преврнуо. Путем прича ти, у којој се кући што догодило, води те где се може што купити, силом те свраћа у кавану, где се и он одмори и о нашем трошку почаста. Ако хоћеш цигара, морамо с њим да идемо кроз две три улице тамо, где он вели да су добре, а све друге цигаре, што се продају на другим местима не ваљају, и још нас уз пут уверава, да он то не чини, што њему онај продавац неку награду даје, само да би му путнике доводио. Он говори француски, али све речи изговара по талијанском начину. Зна неколико речи и енглески, и врло се обрадује, кад гдекоју енглеску реч рекне, па га Енглез и још разумеју и насмеше се. Ако те држи да си Рус, он ти поброји стотину имена графова и кнезова, које је по Неапољу водио; ако те држи да си Енглез, броји ти имена лордова, и показује писана сведочанства, колико је Енглеза на Везуву или на мору од очевидне смрти спасао. Не да нам проћи ни поред једне знаменитости, да нас не заустави. Кад једноме што каже, трчи редом те и онима другим то исто казује. Не води рачуна много о томе, да ли га ко слуша и разуме. Он прича све, и оно што је било, и оно што није било. — Дуго сам ти говорио о неапољском чичерону. Шта да радим кад се о неапољском краљу нема шта писати.

II.

У Неапољу, марта 1851. г.

Нећу ти више писати о лепоти Неапоља и његовог залива. Нећу ти досађивати с описивањем икона, кипова и других знаменитости. Ма колико да су оне лепе и важне, све је то од мермера, бронзе и боје. Ма колико да су лепо и живо изведене, све је то мртво, све је то хладно. Оно што у самом себи нема осећања, побуђује у гледаоцима само варљива осећања. Написао сам овде на једну српску, важну и живу знаменитост. Овде је владика црногорски. О њему ћу ти од сада писати више, него о целој Италији. Могао сам овде провести још двадесет дана, па да одем, а да га и не видим. Случајно сам га нашао. Сад ћу ти причати како.

Прошле недеље ишли смо на западни крај Неапоља, и при повратку походили смо чувено шеталиште, што се зове Кјаја; ту је и парк Вилареале, где смо међ гранатим поморанџама у хладовини дуго седели, и посматрали море, које нам је својим таласима до ногу допирало. Многи од нашега друштва, простревши своју струку (плед, шал), лежао је на самом морском камењу и бленуо у море и његове околине. Најлепша и највећа неапољска госпоштина врвела је туда поред нас. То је њихово најмилије шеталиште. Стотинама скупоцених кола са господом и госпођама пролазе туда; има их доста и пешке. По самим слугама и по колима може странац познати, да овде још Бурбони вла-

дају. Сва аристократија понаша се као да је у Версаљу у време Лудвика Четрнаестог. Ови беспослени богаташи сунчају се и возају на том шеталишту сваки дан до четири сата после подне.

Ми смо дуго седели и гледали ту шарену гомилу; једва нас наш чичерони кренуо да пођемо. Недалеко одатле, кад смо били поред једне трокатне куће, каже нам чичерони да у тој кући, на трећем боју, има руска капела, и да је сад баш тамо служба. Друштво је било уморно, нико се није хтео тако високо пењати, да види руску литургију. Један Енглез рече: да он неће ништа да гледа, што у његовој путној књизи није споменуто. Други ми рече: да је то видео, и вели, ако нисте nigда видели, можете свратити, вредно је и то видети у свом животу. Сви одоше у гостионицу. Било је близу подне. Сам ја свратим у ту високу кућу, и по леним, широким степенима попењем се на трећи бој. Ту је била капела руског посланства. Уђем унутра. Беше пуно људи и жена. Већином били су стари и крупни људи са војеним изгледом: сваки готово имађаше на капуту по комадић црвене пантљике од ордена. Један висок свештеник са лепом црном брадом, у богатим одежама, служио је литургију. Пошто сам стојао неколико минута, изађем и пођем кући. Силазећи низ степене чујем, да нешто из далека оздо звекеће. Зачудим се, кад мало за тим видим једнога Црногорца. Млад, висок и леп човек. Одевен је био чисто и лепо: на њему су биле црногорске хаљине од беле свите (чоке), црногорска капа на глави, за појасом сребрно оружје, а на прсима врло лепе токе. Он

је све по три степена уз брдо скакао, а токе су му звекале на грудима. Кад хтеде да протрчи поред мене, запитам га ја: „Од куда ти овде?“ Он се на ове српске речи трже, зачуди се, и из тога чуда повика: „А по Богу брате, јеси ли Срб?“ — „Дабогме да јесам!“ одговорих му ја. „А да ми опрости господар, — рече он даље, — до сад ме није сунце гријало!“ — Опет га ја упитам: „Од куда ти чак овде у Неапољу?“ — „С господаром! Ту је и он, и цијелу смо зиму овђе провели.“ — „Хајде да ме водиш господару.“ — „Причекај ме, рече, на овијем стубама, само док се три пута прекретим; па ме ето одмах.“ За тим одскака уз басмаке. Ја сам га пратио очима. Пред вратима остави своје оружје и оде у капелу, из које се хорило крупно руско појање. То је био Вукало, перјаник владике Петра Његоша.

Ја сам се врло обрадовао, што ћу видети тога чувеног црногорског владоаца и великог српског песника. Што сам год његово читао, остало ми је у души. Његов „Горски Вијенац“ прави је венац српске књижевности. Полако сам слазио низ степене и благосиљао сам овај случај, који ми је донео оваку радост. Жељан сам био српски говорити. На целом путовању, од Париза доде, ни сам видео Србина. У туђини сваки једва чека, да види свог сународника. Само Енглез за Енглеза не мари. Ваљда зато, што их свуда, по целом свету има. У најмањем и у најудаљенијем углу ове наше планете они се на путовању налазе; како на Монблану, тако и на Чимборасу, они се среташу. Ко би тај народ по његовим путницима судио, не би

га правично оценио. Они су, кад путују изван Енглеске, сви чудњаци. Путовање је права страст имућних Енглеза. Пре двеста година били су такви. Шекспир, још у оно време, подмева им се: како продају своје земље, да виде туђе земље.

Тек што сам сишао на улицу, стиже ме Вукало, и даље пођемо заједно. Путем каже ми: да је ту од Црногораца још и Андреја Перовић, сердар цудки, и Ђуко Срдановић, управитељ двора владичина. Питам га ја: како је владика са здрављем, јер сам слушао да болује од немиле суве болести; и он ми каже: да му је ова блага неапољска клима зимом врло добро чинила, — „али је, вели, још слаб; несрећни кашаљ често му се повраћа; а и књиге му грдне стижу, шта Омер-паша у Босни ради; па је често једак и зловољан“. — Између осталог запитам га путем, зашто рече да га до сада није сунце грејало, јер то ми беше загонетка. На то он одговори: „А да како да ти се не обрадујем! Погибох ти у овом несрећном свијету. Ниједан те лацманин не разумије; или говорио њему или стоци, све једно. Овђе сам ти био цијеле зиме као у тавници. Нема ко добро јутро да ми рече. Нијесам ти много даље ни ишао по Нануљу, него од куће до ове цркве. Куд се гођ макнем, накупи се, фала Богу, свијет око мене ка да нијесу нигда виђели човјека. Бога ми је ови народ не друкче већ ка стока. Све је махнито“. — Питао сам га: хоће ли владика скоро полазити из Неапоља? — „Бога ми ти не умијем казати. Ко ће моћи његове мисли погодити; док истом рече: спремајте! — а све ми се чини, нећу тај срећни

час нигда дочекати“. — Па опет настави жалити се на своју самоћу: „Сердар Андрија вас цијели дан сједи на балкуну; Ђуко има посла сваки час око господара; а ја тужим у самоћи за нашом лијепом Црном Гором“.

У том разговору уђемо у кућу, где је владика седео. Та је кућа на углу улице, баш према великом хотелу што се зове „Рим“. Има врло леп изглед на море и на све стране. Владика је седео на првом катy. До његове собе треба проћи две собе. Ту нађем Ђуку; и он ми се врло обрадује. Док се ја с њим поздравих и мало разговорих, а Вукало већ излази из владичине собе, и виче: „Хајде, зове те господар!“ — Ја мало прекорим Вукала, што ме је тако одмах јављао, и што није причекао, док се мало од прашине очистим. „Како си ме пријавио, кад нити знаш ко сам ни од куд сам; шта си му знао казати?“ — „Ја сам му казао, рече, нашао сам, господаре, једнога Срба! — Па камо га? — Ево га, довео сам. — Пусти га амо! — То је све; а шта ћу му друго кажевати?“

Ја, кад сам пошао из гостионице, нисам знао да ћу тога дана изићи пред једнога владоаца, био сам обучен алкаво и немарно, као што се многи путници носе по страним варошима, где нигде никога познатог немају; а праве туристе, нарочито Енглези, уживају у неком задовољству, кад се Талијани за њима осврћу, и гледе њихово одело. — Имао сам сламни шешир, ни Робинзонов није био друкчији; то је прво што путници купе, кад дођу у Италију. Док сам ја доводио у ред своје хаљине, и брисао чизме од прашине, Ђука и Вукало

стојали су и правили примедбе, а по каткад би рекли: „Иди, чоче, унутра! Шта мари господар, јеси ли ти мало прашљив или нијеси!“ — А кад ја почех навлачити и рукавице, повика Буко: „О Вукало, Бога ми је ово неки лацман, па задутао неће у наше крајеве, те научно српски“. Јам сам се смејао, и они су се смејали. После сам видео, да и они носе рукавице.

Кад сам био већ своју тоалету мало у ред довео, отворим врата и уђем у владичину собу. Ја сам себи представљао владика црногорског као и друге владике: у дугој црној мантији, с камилавком на глави, с бројаницама у руци. Такву сам и слику из младих година његових виђао. Кад уђем, погледам по соби. Соба видна и велика. Три прозора гледала су на море, а један низ улицу на краљев двор. Усред собе стојала су два стола; на једном беху растурене књиге. Било је два лена канабета, и више великих и малих столица, са другим потребним намештајем; на зидовима, осем огледала, било је различитих слика. Десно од врата, у ђдну собе, био је камин од мрамора, оцак по француском начину, у коме је горела мала ватра. Према томе оцаку, у великој, синекој столици, седео је један крупан човек у црногорским хаљинама с црногорском капом на глави, и држао је гвоздене машице у руци, те њима царао ватру. Једва је могао приметити, да је неко ушао.

Никога другог није било у соби. Првим погледом уверим се, да је то владика. Прођем кроз собу и на два три корака зауставим се пред њим. Он окрете главу и погледа ме. Ја му се поклоним

и рекнем: „Добро јутро, господаре“. Он ми одговори: „Добра ви срећа!“ и одмах продужи: „Ви сте из Далмације?“ — „Нисам, господаре, ја сам из Србије!“ И кажем му у кратко: да сам био професор у Београду, да сам зимовао у Паризу, да сада путујем, да видим Италију, а пре свега казао сам му како се зovem. Моје име учини му се познато, и одмах ме запита: „Јесте ли ви што писали?“ — „Јесам!“ — „Је ли ваиа Славенска Вила и новине Шумадинка?“ — „Јесте господаре!“ — На то се он осврте и привуче к ва три једну столицу: „Сједите, — рече, — ми смо стари познаници. Сам вас је Бог послао, да ме у овој самоћи разговорите“. Пружи ми руку, те се са мном рукова. За тим се замисли и ућута, па из тих мисли, после неколико тренутака, јачим гласом узвикну: „Ала се ми Словени паробовамо!“ и као нека срдња указа му се на лицу. Док сам ја смишљао, шта да му кажем на то, он продужи после кратког ћутања: „Али ми, Црногорци, Бога ми нијесмо! Сваком слободном човјеку можемо слободно у очи погледати. Ни пред ким се не морамо застидјети“.

Питао ме за тим много о Србији. Премда сам одавно из Србије, опет сам му причао све што сам знао. Он је врло пажљиво слушао. У томе разговору запита ме: „Што се већ једном не джете на Турке код толиких лијеких прилика? Што не прегнете једном? Па ви од туда, а ја од овуд, да се на Косову састанемо. Па док дипломати измијењају међ собом своје ноте, ми ћемо наш посао свршити, па ћемо онда Јевропи казати. Оно,

што сте ви звали *Јевројска Турска*, оно смо ми! Зовите нас опет како хоћете, само поштујте у нама људе; и нама је исто тако драга слобода и проевјета као и вама“.

Пита ме: „За што забранише ваше новине Шумадинку?“ — Кажем да налазе да распростира одвећ велику слободу. „Онда, вели, нека избришу из историје имена свију српских војвода; јер су се они сви борили, да буде што већа слобода“. За тим, после кратког ћутања, придодаше: „Шта се Србија има бојати слободе? Србија, коју је слобода родила, која само са слободом може у напријед поћи. Куд гођ мисли да корачи, очекују, да им слободу донесе. Су чим ће поћи браћи, која су под Турцима, ако им слободу не понесе“.

Кроз стаклена врата видим, где на балкону седи један Црногорац, огрнут ђинтерцом, (црвеним кратким ћурком, с лисичином), пуши дугачки чибук из оковане симеџје. (Тако они зову дулу). По каткад и он погледа на нас кроз стаклена врата. Крупан, пристар човек, црних, великих бркова, и необично велике главе. Седи на балкону као орлушина на каквој литици; само главу по каткад окрене на једну или на другу страну. У неко доба и он уђе у собу, и необзирући се на нас, пође тихим кораком преко собе, да иде даље на друга врата. Владика, кад га примети, рече му: „Што се не поздравих са овијем госцодином? Он је из Србије“. Сердар Андрија, — то он беше, — застави се и мало осмехну: „А од куд бих ја знао, господаре, да је то Срб. Ја мислим да зборите францески“. Ја се поздравим и пољубим са сер-

даром, а владика рече ми: „То је мој зет! (сестра му за њим), повео сам га, да ми се нађе когођ свој, ако би ме ова несрећна болијест удавила у овом туђем свијету“.

Даље, стојећи, продужимо разговор о моме путовању, а највише о њиховом бављењу у Неапољу. Сердар се не жали на дуго време. „Ја, вели, еједнем на они балкун, па што гођ има госпоне и госпођа и кароца, све видим, јер све овуда паса (прође). И ниједно неће проћи, а да не погледа горе у мене“. Владика се осмехну, па му рече: „Ти мислиш да они гледе у тебе, а они гледе у те хаљине“. — „А Бога ми, господаре, — прихвати сердар, — ја мним да у мене гледају. Ево објеси ове хаљине на балкуну, па ако ико у њих погледа, онда реци шта хоћеш“. — При расанку рече ми владика, да му сваки дан и пре и после подне долазим: „па ћемо, вели, заједно ићи по Неапољу“.

III.

У Неапољу, марта 1851. г.

Опет ћу ти говорити о владици; само о владици. Непрестано сам с њим. Како изостанем једно пре или после подне, ето ти Вукала или Бука к мени: „Те си, чоче? Хајде, зове те господар!“ И свагда би ме дочекао пун тањир поморанци. Владика их слабо једе, и то само по једну кришчицу, јер му, ако нису сасвим слатке, позледе кашаљ;

али је приметно, да их ја радо једем. Многи говор му каткад шкоди. Он често по неколико сати седи у својој великој столици и ћути. За то време ја му што причам, новине или какву књигу читам. Играмо и шаха, али он нема стрпљења. Неколико сам пута ручао код њега. Он врло мало једе, и чува се од противних јела. Ништа не пије. Једе обично много грожђа. Овде има тако лепога грожђа, као да је сада са чокота узабрано. Мене непрестано нуди поморанцама. Како их нестане, он лупа руком о руку, и виче: „Ђовани!“ (То му је слуга, Талијан, узео га, да га служи, док је овде) и заповеди му, да донесе на ново поморанце; јер, вели, боји се, ако нестане поморанци, отићи ћу. Он налази неку забаву у томе, кад гледа, како ја једну по једну поморанцу љуштим, и уз то причам му о Србији, о различитим ситницама у Београду и о своме путовању. Кад коју поморанцу ољуштим, па он види да неће бити добра, виче: „Баџи ту, та не ваља!“ Кад наиђем на какву лепу поморанцу, он рекне: „Дај и мени једну кришчицу од те“. — Путници заиста у Неапољу више једу поморанце, него у другим талијанским варошима. Овде вода није добра; ја је никако не пијем. Путници у Минхену место воде пију пиво; а овде место воде имамо поморанце, које су тако јевтине, да се лазарони с њима по улицама туку.

Владика слабо што чита и пише. Волест његова смета му радити. Ја му читам новине, пишем пиема и друго што му затреба. Каже ми, да се зимус занимао описивањем Црне Горе и њене историје, на француском језику. У томе помагао

му неки овдашњи адвокат, Бузела Каза. Он сваки дан долази, те с владиком по један сат ради. Владика му обично диктира, а он, француски, пише. То је дело већ готово. Сад га само прегледају. Владика ће да га пошаље неком француском списатељу, по имену Беланжеу, с којим се негде познао и о Црној Гори причао му. Беланже био је ухватиен његовим причањем, и молио је владика, да му тако напише, како му је причао о Црној Гори. Ово је дело, као што ми рече, удешено за странце, који нас не познају.

Овај Бузела старином је Француз, и жесток је републиканац. Страховито се љути што Луји Наполеон, садашњи председник Француске Републике, смера да постане император. Ја и он тога смо мњења, да неће ни три месеца владати, ако се прогласи за цара. Владика се смеши и каже: „Хоће богме; владаће, као што му је и стриц владао. Кад се Јевропа подели на мале кантоне, а сваки кантон буде од два или три милиона душа, и кад буду међ собом у савезу и укину стајаћу војску, онда ће бити мирна и слободна. А докле год један човек може располагати са милион војника по својој вољи, дотле ће и његови суседи стрепити и бити угнетавани; па звао се он президент, император, конзул или папа, то је све једно. Човечанство не може бити спокојно и срећно, докле је подељено у државе, које имају за главни циљ: себе, веру, народност и династије. Благостање свију појединих људи треба у сваком обзиру да је циљ државе и читавог друштва људског, и онда ће на земљу доћи царство небеско, које је пре две

књиге година Христос навестити, и кога владици и народи славе и преуносе, а не хоће да га разумеју. Доћи ће царство небеско, царство разума, али ми ни један, што сада живимо, нећемо то дочекати. Човечанство споро иде напред. Оно сазрева уворедо са планетом на којој живи“.

Тако од прашке говораше владика, а Бузена, ончаран тим говором, стојаше пред њим. Путем, кад смо ишли кући, Бузена, дивећи се владичи, рече ми: „Верујте ми, овај ваш суверен бољи је републиканац него президент Француске Републике“. Ја му кажем, да је он такм слободњак свагда и свуда, и да се то огледа у свима његовим песмама и књигама које је издао, и које народ српски уважава као најмилије своје благо. Казује ми Бузена, да се многе владичине речи међ слободњацима, по Неапољу, причају. Владика ни у једном друштву, па било то међ самим краљевима, не крије да љуби слободу и просвету: „То ће, вели, проћерати Турке из Јевропе, и избавити мој народ“. — Сви важнији овдашњи људи походили су га, и не могу довољно да га се нахвале. Овде је велика партаја која тежи: да се сва Италија споји у једну државу. Причали су ми у хотелу, да је владика једном новинару рекао: „Да мој народ има тако богатих и великих вароши, ми би се за две недеље спојили и ослободили“. А у другом друштву, где су краља критиковали, што им не да устав, рекао је: „Црногорци поштују јунаке; ја браним нашега краља, кад је он један јачи од вас милиона, који се на њега свуда жалите“.

Бисепи га такође врло уважавају. Једном пре

подне седео сам и играо шаха с њим, а један лорд пријави се и уђе с речима: „Нисам могао поћи из Неапоља, а да се не опростим с вама; и будите уверени, да ми је милије, што сам видео и познао вас, него Неапољ“. Енглези ретко ласкају; богати лордови нигда. Ако коме ласкају, то само дамама. Владика се познао са тим лордом зиме на соаретима. При поласку молио је владика, да му да једну своју слику. Владика му даде. За тим молио га, да му за спомен напише два три стиха испод те слике. Владика узе перо, да напише, и после кратког мишљења, потписа само своје име, и поврати Енглезу слику, па му рече: „Моји су стихови сви жалосни; ја их не пишем више! — Ја пред собом видим гробну плочу, на којој стоји написано: Овде лежи владика црногорски; умро је, а није дочекао да види спасење својега народа. И томе имамо највише захвалити вашим земљацима, господине, који и мртву турску руку држе под нашом гушом. И кад год видите ову слику, сетите се милиона хришћана, који су моја браћа, и који, без икаквих права, пиште под нечовечном турском руком; и ви те Турке браните. Кад дођете у богати Лондон, и кад покажете ову слику својим пријатељима, немојте им казати: ово је владика једног срећног народа; него им кажите: ово је мученик једнога за слободу мученичког народа. Кажите им: Срби могли би победити Турке, али не могу да умилостиве вас, хришћане“. — Владика је са осећањем говорио; познало му се то на лицу. Сердар Андрија, који није разумевао шта владика француски говори, полако ми рече: „Као

господару, што тај Енглез хоће да плет. Торд је и после овог говора владичина остао хладан, као сваки Енглез. Тако је бар изгледао. Он опет замоли владику, да му за спомен напише од прилике то, што је сада казао. Владика му одговори: „У нас Срба има једна песма, која каже: да се море претвори у мастило, а небо у лист књиге беле, не би се могли наши јадн исписати. То је малено место за нашу тугу“.

Владика се нигда у говору не може дотаћи српскога народа и ослобођења, а да не дође у усхићење, а често и у неку љутњу. — Он има овде доста познаника. Овдашња господа често га моле, да им дође на њихове гозбе и вечерње забаве; он се обично извињава својом болешћу. Каже ми, да га је зимом сваком приликом позивао краљ у двор. — Двапут сам био по владичином послу код Ротшилда, био сам и код Фортуната, министра иностраних дела, и код барона Шепинга, руског шаржедифера. Руског посланика овде нема. — Сви ме држе да сам његов секретар; тако ме зову, тако им се одзивим. Владика ме представља својим познаницима као професора из Београда, или јуриспруденту, а кадгад и он каже: „Ово ми је сада секретар“.

Једно вече провели смо код Ротшилда на његовој вили (пољском дворцу). Друштво је било лепо и одлично. Седело се и ходало и по собама и по башти. Владика се обично носи црногорски; и тада је био обучен у црногорске хаљине, које му врло често додикују. Разговор се готово свуда водио француски. Сви су били путници, из свију крајева

света. До владике није се могло доћи, једнако су га окружавале најлепше даме и молиле, да им прича о Црној Гори, о четама, о ратовању Црногораца. Владика је био добре воље; говорио је непрестано. Ја, који га сваки дан слушам, дивно сам се тада његовом говору, његовим причама и језгровитим досеткама. Он је често при томе причању долазио у поетско одушевљење. Куд год је корачио, свуда су га пратила највећа господа и госпође. У своје, обично кратке приче, о Црној Гори, мешао је вешто срећу и несрећу, јунаштво и страховање, победу и погибију. Све је он то умео вешто једно поред другогa уплести, да лепо стоји, тако, као кад добар ткач вешто уткива различите боје. Само на једном оваквом вечеру могао је сваки видети, да је то поета, да је велики поета. Он је говорио онако, као што је у „Горском Вијенцу“ говорио.

Сваки од млађих Неапољаца и путника, који га је те вечери слушао, желео је ићи у Црну Гору. Он их одвраћа од тога: „У Црној Гори, вели, нема хотела, ни механих постеља; нема путова, ни шеталишта; нема позоришта, ни балова. Само синови Шпарте у њој би се задовољили. Црна Гора је град, у коме је опседнута последња истра ерпске независности. Црна Гора је кремен, који на сваки удар огањ даје“.

Ротшилд није много слушао описивање Црне Горе. Он нема ни мало поезије у себи. Кад је владика најлепше ствари причао, он ме упита: „Кују ли се новци на Цетињу?“ И мало после упита и владика: „Зашто не кујете новце у Црној Гори?“

za vladika mu odgovori: „Kad bi se mogli od ka-
 menja kovati, ja bih ih odivno почео kovati“. —
 То му је талијански казало, а иначе цело је вече
 француски говорио. Он има обичај, кад год усред
 француског говора, казати по неколико реченица
 на талијанском језику. Кад нађе у талијанским
 речима јачи парц, он се њима послужи.

После поноћн отишли смо кући. Кад смо сели
 у кола, уздахнуо је владика: уздахнуо је тешко,
 као мати, кад помисли на гроб свога јединца. Од
 тога уздицаја у мени је срце затрепало. Ја нисам
 ништа говорио. Он, после кратког ћутања, гласно
 рече: „Јадин мој српски народе! Кад ли ћеш ти
 постати просвећен, слободан и срећан, као и други
 народи!“ Ни се даље опет удубно у мисли: а
 кола су ипак гутања по њеним оним улицама.
 Тутуби дођемо пред велик квартир, где он каже,
 а велики кош отвору мени каже, у моју гостпо-
 ницу. Владика је то вече седио и разпојама при-
 чао, у најјеншиим борава, све што најбоље и
 најјенши има српски народ: а кад је био у кол
 и остео сам са својим мислима, казаше су му пред
 очи све неводе и патње српског народа: сиро-
 мштво, непровећеност, робство, неправдаст. Од
 ту да онај гешал уздао, а кад је сутрадан из-
 слоњен у својој кочици, онда је сутрадан из-
 хањем казика.

Владика је...
 ратом америчкема...
 је био у...
 одмах сутрадан...
 жали је свим...

Горе укаже почаст и посети убојну лађу слободне Америке“. Пошто владика обећа да ће доћи, пошље му он после подне један војени чамац са вице-капетаном лађе. Владика одмах пошаље по мене, да идем и ја. „Али — рече, — не хоћу да идеш у тизим хаљинама; него у црногорским“. — И тако, које од његових хаљина, које од оне тројице, преоденем се и обучем као Црногорац. Кад сам се био обукао, сви су гледали уза ме и низа ме, како ми стоје црногорске хаљине. Бука се смеје и каже: — „Ко би рекао, господаре, да је ово они исти?“ — Сердар Андрија прави ми комплименте, како ми добро стоји црногорско рухо: „Е Бога ми, сада си човјек као и ми!“ — А Вукало придодаде: „Како те није жао трошити новце за оне талијанске крпетине“.

У три сата по подне седнемо у чамац. Пошла су и сва три Црногорца. Чамац за неколико минута пренесе нас до лађе, која је подалеко у отвореном заливу стојала. Вице-адмирал дочекао је владикау на степенима лађе и примио га с чамца. Како он, тако и сви официри, били су обучени у парадну униформу. На лађи били су упарађени сви војници с пушкама, и одали су војену почаст владици, и њихова војена музика свирала је, а лађа била је окићена множином застава, међу којима је вихорио велики американски барјак са својим звездама. Вице-адмирал провео нас је од најдоњег бокоња лађе, па до горе, и све нам показао што се имало видети. То је био један од највећих американских бродова. После смо седели мало у официрској соби, где су нас

послужили неким пићем налику на рум, али је блаже од рума. Вице-адмирал дао је владици, за спомен ове посете, једну малу, али врло лепу мапу од Северне Америке, и један мали златан новац, који је кован у време ослобођења американских држава; и к томе још неке ситне амерканске ствари, које се овде ретко могу видети. Владика је после вице-адмиралу послао на дар нешто од црногорског оружја. Владика истински љуби Америку. Са одушевљењем је говорио и слушао о Америци, о њеном напретку, о њеним установама, о њеној слободи. „Знате ли ви, — рече вице-адмиралу, — да сам ја много пута промишљао: да зазмурим, па да оставим Јевропу, да дођем у Америку, и да ништа више не читам о Јевропи. Љутим се на туђинце, љутим се на своје. Седамдесет милиона мога племена мртвим сном спава, кад сви народи напредују и уживају плодове слободе и просвете. Отишао бих из Јевропе; није, кад ме непријатељ притисне, него кад видим, да овако велико племе, као што је словенско, нема толико ни физичке ни моралне снаге, да избави јадну моју браћу од тиранске турске руке“.

Кад изађосмо на кров лађе, владика погледа, па рече капетану: „Колико може бити дугачка ова лађа?“ Па у исто време окрете се Вукалу: „Што нијеси измјерио колика је ова галија, да можеш причати у Црној Гори?“ — На те речи Вукало одмах извади иза појаса свој јатаган заједно са корицама, па се наже и оде низ лађу мерећи и вичући: један, два, три, четири итд. За њим су

трчали официри, чудећи се, како се одмах сетно да измери, а није тражио ни конца ни конопца.

С лађе смо уживали у прекрасну изгледу на варош, на острве, на Везув и на сву околину. Владика се опрости с американском господом, и седнемо у чамац. Упарађени војници опет су одали почаст са оружјем, а музика је свирала. Кад је владика сео у чамац и пошао, тонови с лађе почели су грувати; двадесет и један топ поздравно је суверена Црне Горе. На многим другим лађама, поред којих смо пловили, заставе се подигну у вис; а сви морнари полетеше као тиде на катарке; обале се задрнеше од гомиле света; и са више страна захори се: „Евива! евива!“ (живео, живео). Владика је подизао своју црногорску капу, и благодарио им. — Наш чамац ишао је као стрела, а дугачка американска застава на њему дохитала је воду. Прошли смо кроз стотине различитих бродова. С једне грчке лађе поздравеше владика бурном песмом; зацело песмом рата, песмом ослобођења. Са више лађа капетани и морнари дизали су руке у вис, и махали капама. То су по свој прилици Далматинци, који познају владика.

IV.

У Неапољу, марта 1851. г.

Нео сам се на Везув. Сваки корак остаће ми пријатна успомена целог живота. Из гостиво-

нице „Новог Јорка“, где још станујем, пошло је нас десетак које Енглеза и Енглескиња, које Француза и Немаца. Много смо дана пре тога при ручку уговарали: кад ћемо поћи, како ћемо поћи, шта ћемо понети? — Пењање на Везув није лак посао. То је брег велики и стрменит. Везув је близу Неапоља, али ипак смо рано пошли. До Резине, села испод самог Везува, ишли смо по лепом путу, готово измеђ самих кућа. Не знаш где Неапољ престаје, а одакле почињу друге варошице и села. Готово читав овај залив опасале су куће, и беле се свуда покрај обале као лабудови поред језера. Сви ови људи живе у непрестаном страху, да их Везув својом ватром не затрпа. Неапољ се ретко плаши, он је доста удаљен, и заклања га морска отока.

Од Резине почиње пењање на Везув. Ту смо нашли све што нам је за даље требало: коње, мазге, вође, велике штапове итд., а из Неапоља повели смо шта ћемо јести, кад огладнимо. О томе се постарао наш гостионичар. Многима су вириле из џепа мале бутеле различитог пића. У Резини нашли смо још много путника. Ту смо се сусстигли из свију крајева света, као што се сусстижу хаџије пред капијама Јерусалима и на обалама Јордана. Из Резине, како се пође, иде се уз брдо. Но није још стрменито. Осем наших погођених пратилаца, и оних што су поред својих мазги ишли, било је још много и других незваних, што су пошли у нади, да ће нам гдегод уз пут затребати и њихова помоћ и услуга, и да ће том приликом *штогод* заслужити. Они носе на продају вина,

воде, поморанџи, штапова итд. А осем ових, који су до на врх Везува ишли за нама, пратила нас је више од пола сата гомила деце, жена и стараца из Резине и Портичи, трчећи за нама боси и подунаги, просили су милостињу. Непрестано вичући: Марија сантисима (пресвета Марија), јурили су нас, као да смо им нешто отели. Тако су нас из Резине испратили, тако су нас при повратку дочекали. То је њихова навика. Ништа не радити, то се код њих зове живети. Тим се лазарони одликују од другог света. Ваздан пландују. Лакше им је од путника, који овуда врве, испросити штогод него зарадити. Куд се год путник макне, наиђе на њих. Ако те каква грана закачи, ако је какав камен на путу, ако ти што с коња спадне, по десеторо њих потрче, да ти учине услугу. Помажу ти и онде, где ти њихова помоћ никако не треба, па одмах ишту новаца. Путници их цесују, грде и терају, па најпосле даду им по нешто. Везув: то је њихова њива; путници су њихова летина, њихов Богом дани приход. Кажу им да ти певају, они ће те певети; кажу им да ти играју, они ће ти играти; кажу им да ти какав посао сврше, где се треба мало дуже потрудити: „Но сињоре!“ (нећу, господине). Клима их је размазила. Они не осећају никаквих потреба. Целе године у самој кошуљи могу ићи, па, кад се нагутају макарона, легну потрбушке крај мора и ваздан гледе депоту ових предела. „Dolce far niente“: то је њихова пословица, која каже: слатко је ништа не радити. За Неапољ и његову околину путници често веле: ово је рај, у коме ђаволи обитавају.

Хајдемо даље на Везув. Одмах, како смо изишли из Резине, настаје већ права пустиња. Ишли смо по самом камену. То је лава коју је негда Везув избацио. — *Лава* зове се она смеса која из Везува куља, и која, растопљена, тече као река низ брдо, и ваља се као тесто; кад охладни, различито изгледа, али већином је као камен, или као згура. Кад се лава низ брдо ваља, тако је врућа, да се на педесет корака пред њом сирова дрвета запаљују и као луч пламте. Све улице и пијаце у Неапољу поплочане су овом лавом; поједино камење дугачко је читав корак, а толико је готово и широко. С тога у Неапољу нигда нема блата. Везув сада не избацује; то не бива сваке године. Сада се само непрестано пуши.

Кад смо се поцели до еремитажа што се зове Сан-Салватор, зауставимо се, да се одморимо. То је једна мала црквица, са неколико узаних соба, у којима живи један пустињак. Путници на оваквим путовима, како стану, они једу. Поседали смо по оном камењу, и вадили смо из својих торбица ко је шта имао за јело. Дивни изглед сладно нам је наше залагаје. Сви смо ћутали, и гледали. Вође наше поседале су такође, или, наслонивши се на мазге, гледали су у нас. Ову нашу тишину пријатно потресе глас једне песме. Један дечко седео је према нама на једној узвишеној стени. На глави му беше продеран калабрески шешир; једно му раме вирило кроз исцепану кошуљу, босе ноге висиле му низа стену. Његово, од сунца преплануло лице, било је весело и лепо. Поглед на море и на Неапољ, а помисао на добру напојницу од путника,

довели су га у усхићење, и он лепим и јаким гласом, какав се само у овим крајевима може чути, запева:

Teresa, io parto,
Bel idol mio!
Se piace a Dio
Ritorneró.

Vado a levante
Torno a ponente;
Se trovo gente
Ti scriveró.

Non pianger, bella,
Non pianger no!
C' al mio ritorno
Ti sposeró¹.

Сви смо се развеселили овом песмом: а младо Талијанче, весело машући шеширом, продужило је још јачим гласом даље певати. Један од лазарона, кад виде како нам се допало ово певање, скиде шешир и дође међ нас, говорећи: „Дајте нешто за онога што пева; он је мој брат!“ — И већ су неки путници бацили били лених новаца у шешир; кад други дотрчаше и казаше, да он лаже, није му брат; онда он утече низ брдо, гласно смејући се. Ми наново покупимо међ нама лему суму новаца за певача. Ниједан путник није остао, да му није штогод приложно.

Одатле смо ишли даље весело. Тај певач по-

¹ Терезија, ја полазим, лепи идоле мој; ако Бог да, вратићу се. Идем на исток, враћам се на запад; ако нађем кога, писаћу ти. Не плачи красна, не плачи, не! Кад се вратим узећу те ја.

будио је и нас на певање. Многи су путници певали; сваки на свом језику. А може бити да је томе узрок и то, што смо у еремитажу, осем вина, што смо собом носили, пили и вина, којим нас је калуђер послужио, које обично сви путници ту за спомен пију; оно се зове *лакрина Кристи*, што значи: суза Христова. То је вино врло чувено и познато у целом свету. Оно је слатко и врло добро; роди овуда око Везува на самој лави. У еремитажу има једна велика књига, у којој обично уписују своја имена путници, који онуда на Везув прођу. И ми смо уписали своја имена и обдарили онога калуђера, који нас је лепо испратио, и за нама гледао, докле год нисмо зашли; а онај дечко са стене певао је једнако, но од наше време није се могао више чути. Међу нама било је доста смеја, јер се гдекојима преврнуло седло, па пали, гдекога занело магаре у крш, па хоће да му испребија ноге о камење, неке мазге стале, па неће да се макну, а неке се праћају стражњим ногама, а на њима госпође вриште.

Мало даље наишли смо још на једну зграду, али у њој нико не живи. То је опсерваторија за научна посматрања, која је озидана пре осам година. Довде, а нарочито до ереmitажа, виђали смо поред пута по гдекоји жбун, или по гдекоју винову лозу, која се увила око дебелих смокових дрвета; али даље нигде нисмо наишли на какав знак живота, или на какву биљку, или на какав год створ руку човечјих. Свуда је била пустиња, савршена пустиња. Ниједног извора нема да поред нас жубори, ниједне тице нема да преко нас пре-

лети. Све се црни. Оно изгорело камење, лава, изгледало је не другаче, него као крупно орање, а црно као угљевље. Та глува пустиња, то савршено мртвило целе природе, утиша и наду вреву. Ми смо, и сами не знамо како и зашто, занемели и ућутали. Само су се наше вође гдешто јављали и журили мазге. Пут све беше узанији и све тежи. Било је веома стрмо и врлетно пћи.

Но то није ништа, тек када смо дошли под сами врх Везува, настаје оно што је најтеже и најтрудније за путника. Даље се није могло на туђим ногама. Ко хоће да види сами врх Везува и кратер (рупу, одакле изилази дим и ватра), мора пешке да се пење, или боље рећи да се пуже. Тако је уз брдо и стрменито, да се не може усправо стојати кад се иде. Не може путник три пута корачити, а да се не прихвати рукама за камење. Многи су се путници вратили у еремитаж; нису хтели даље пћи. За овај сам врх, док се човек успуже, треба добар сат за добре ноге. Нисмо могли пћи један за другим, јер се испод ногу отискује лава, као раздробљено крупно камење, и хоће онима, што иду за нама, да испребија колена. То је камење тако оштро, да за пола сата хода свима су нама чизме биле расцветане и поцепане. Неки, који су знали за ово чудо, обули су чизме од дебеле и јаке коже. Пењао сам се до сад на многе брегове, али оваког тешког пењања нигде нисам видео. И сада, пошто сам се одморио, како погледам на Везув, ноге ме заболе.

За женске особито је било тешко пењати се. Многе смо, коју ми које вође, управо вукли уз

брдо за руке. Једна Енглескиња, девојка млада и лепа, није хтела примити ничије помоћи; њу смо често ишчекивали, док се одмарала. Она би волела умрети онде у оној страни, него своју нежну руку пружити у црну руку одрианог вођа. И наше честе понуде одбијала је са две речи: „данк-ју!“ (хвала вам). Вође имају ужета и широке плетенице као појасе, и даду путнику један крај у руке, или га преко леђа онашу, па се она погну и вуку. Ни то није хтела она Енглескиња примити. Можда се зарекла без икакве туђе помоћи попети се на Везув. Брат јој је немарљив; он се је од свију нас најмање тешкао, што му се његова лепа сестра онако мучи. Но она није хтела признати да јој је тешко пењати се. То јој се видело на њеном стидљивом смешењу. Мати јој је остала у Портичи.

Владика се зимус пењао на Везув. Овуда су га носили по четворица наизменце, у направљеној за ношење великој столици. Лекарима су му саветовали да не иде на Везув; јер, због своје болести, не би требало да се излаже таквом трудном путу. Он се ипак пео. Није могао одолети, да не види кратер на Везуву.

После многог мучења и зноја — јер сунце беше припекло — доспесмо на врх Везува. На врху је велики простор и доста раван. Изглед на све стране био је такав, да се лепота не може описати. На једној страни море, Неапољ и плави брегови у дну; на другој страни пружила се непрегледна равница, засејана и урађена као каква лепа башта. Станемо мало. Прва нам је брига била обући *топлије хаљине*. Земља под нашим ногама била је

трошна и врућа, и жеже кад завучемо руку у онај пепео, али је на оној висини дувао хладан ветар. Док смо се ми мало одморили, наше вође запрећу у онај прах јаја, и за неколико тренутака била су печена. Сваки је путник желео да својим рукама у ону врућу земљу затрпа по једно јаје, за спомен, да може причати, да је јео јаја, која су на везувској ватри испечена. Сваки је желео да попије по чашу вина у здравље својих на дому најмилијих. Кад се врати, да може казати: у твоје сам здравље пио на врху Везува. Ко није понео вина, скупо га је платио. Разуме се да је и свако јаје, што су га лазарони на Везуву продавали, било скупље него кокош доле у њиховом селу. Пођемо даље. Где смо год стали, била је земља врућа и мекана. Велико грумење сумпора трошило се под нашим ногама. Ноге су нам унадале до чланака у онај пепео. Све изгледа као после какве пустоши и пожара. Већ смо на устима самога кратера. То је грдна провала, одакле дим (или, боље рећи, бела пара) као облак куља. То ждрело није сасвим омчито. Неколико корака силазили смо на ниже у сами кратер. Она девојка, Енглескиња, најдубље је ишла. Ми је враћамо, јер је велика опасност силазити кроз дим у ту рупу, она неће; а брат јој немарљиво каже: па нека је!

Владика, кад је био овде, узео је од Вукала обе кубуре, и избацио их у кратер. Ми смо за спомен попили неколико бутеља шампањског вина, и бацили празне бутеље у кратер, подземним боговима на жртву. — Мало за тим превари нас ветар и дуну са источне стране. Наједанпут све нас

прогута густи дим. Нијемо могли један другога видети. Настаде испред наших очију лепих предела. Настаде суица на небу; све то замота дим у своје црне валове. Нека тута и гроза прође кроз све друштво. За неко време нијемо се смели помаћи с места; бојали смо се да не паднемо у какву руну, чинило нам се да се земља под нама тресе, и да се отвара, да нас прогута. После неколико минута дим оде за ветром, и нама опет свану и изађе пред очи она лепа панорама. Више нас је пут дим тиво стизао. Сви смо изгледали од оног ситног пепела као они што сеју брашно, или као воденичари. Хљине су нам биле побелеле од многог сумнора. Видна ми се жално, да му је пењање на Везув, нарочито сумпор на Везуву, шкодно његовим болним грудима.

При повратку ишли смо с друге стране Везува. Ни тој другој страни сам је пепео, као пепео. Нија брдо лако нам је било. Кад смо пошли, подигли се велика грија, вика, смеј и шала; јер смо се више шљали и тоциљали, него што смо корчили. Она је страна стрменостија, него она уз коју смо се поцели; но за спускање много је лакше оном страном, а за пењање било би немогуће. Уприто до колена упадале су нам ноге у онај пепео. Ишли смо не друкче, него као по великом снегу. Тај пепео траје само низ ову велику стрмен. Доле даље настаје каменита лава. Више од пет сати гробило нам је, док смо се поцели на Везув; а гробина тога времена била нам довољна, да сивемо у рашину. При спускању нијемо се шчекивати. Сваки је нијао како је који могао.

Хитали смо у мермерна лепа купатила неапољска, да се од прашине оперемо. Ниједнога не беше, коме обућа није била поцепана на неколико места, а гдекојима су и прсти били испали. Тек при пуној трнези, у гостионици, прикуписмо се, и са задовољством причали смо један другом, шта је који препатио, где је који пао, или ко је шта изгубио путем.

V.

У Неапољу, марта 1851.

Опет сам поранио, да дочекам излазак сунца. Нигда, чини ми се, Неапољ није лепши него кад се сунце рађа. Шта управо чини ову лепоту, није ниједан путник описао, није ниједан сликар насликао, није ниједан поета опевао. И на другим местима гледао сам плаво море и око њега зелене обале, и на другим местима гледао сам ово исто сунце, и на другим местима стоје по мору разбацани острвчићи и по обалама лепе палате; али друга места нису оно што је Неапољ. Обале морске нису свуда једнаке; не можеш знати ни казати: зашто су једне од других лепше. Неапољ са својим положајем, са својим Везувом, са својим острвчићима, са својим необичним плаветнилом неба и мора, остаје вечито најлепши крај света. Срушите ове палате, цркве и музеје, уклоните одавде све што је рука човечја створила — путници ће опет са свих страна врвети, опет ће на пра-

зним обалама седети и гледати. Угасите и Везув, потопите у море лепе острвчиће, оставите му само море и брегове, оставите му јутра и вечери, и опет ће овај залив као магнет привлачити путнике. Кад је Омир, у својим песмама, спомињао планине, које овуда путнике опчаравају, и вечито их при себи задрже, онда није било палата на обалама, нити је било ватре у Везуву; али било је ово сунце, које, кад се овде рађа, рекао би човек, да види на њему, како се и оно радује, да што пре изађе, да се нагледа ових предела.

Лена је зора, кад се са швајцарских планина, огрнута руменим вуриуром, као царица, јави; када обасја вечите снегове оних Божјих пирамида; када се заблиста на језерима, као растоњено сребро на зеленој кадифи; кад умије својом росом алпско биће. Путник, — тај богати заробљеник великих вароши и њиних обичаја, — кад гледа алпску зору, подигне обадве руке к небу, и готов је у сузама побожности да падне на колена пред величанственошћу природе. Црте његовог лица озбиљне су; на његовим јагодицама нема осмејка, тога знака унутрашње радости; чисто би се некуда сакрио, не узда се у своју снагу, да може издржати претрес нових осећања, а — не осећа ништа; замишљен стоји, а не мисли ништа. Гледа рађање сунца, не као какву до сад невиђену красоту, него као неко ванприродно чудо. Гледа алпску зору са неким тајним страхом, чини му се, да тог тренутка природа решава: хоће ли дађе свет опстати, или ће га у прах претворити. Путник, у *томе горском чару*, не познаје оно сунце, које му

је целог живота више главе трептеле, чини му се, да је то неко друго сунце: сунце које љутито иде, да се последњи пут свету покаже. Путник, када међ пустим и дивљим планинским врховима гледа зору, он занеми, уста му се отворе, али речи му изумру на уснама; чини му се да се сунце само себи, бреговима и језерима рађа, а за човека, за тај мали створ, ништа не зна, неће ништа да зна.

Лена је алииска зора, али је лепша зора неапољска. Ја не ћу кушати да је опишем, јер она је пуна неописаног чара и нежности, она је пуна поезије и љубави; путнику, кад је гледа, чини се, да му се она умиљава, чини му се, да се то лепо сунце само њему рађа, и да га сва ова дивота зове у своје загрљаје; срце му се раздрага и почне јаче кучати, чело му се разведри и нехотице обузме га нека милина; пријатно смешење појави му се не на уснама него на лицу, радост у његовој души прекипи, и весела песма захори се из његових уста, а не осећа да је хтео певати, не осећа да пева. Алииска је зора озбиљна и побожна; неапољска је зора весела и умиљата.

Колико је леп Неапољ и у зору и после зоре, ја бих га ипак давно оставио; отишао бих, да у њему није владика. Кад сам му казао, да ћу да полазим, рече ми: „Остани још мало; ја очекујем нека писма, па онда можда ћемо заједно“. — Кад му ја рекох, да сам рад за Ускрс бити у Риму, где папа тога дана прави велике свечаности и параде, па желим то да видим, одговорио ми је: „Е, Божа ти вјера, ако више волиш римског папу, него црногорског владика, а ти иди; — може ти бити!“

— Тако сам остао и Ускрс провео овде. Но и овде сам видео лепих церемонија о овом празнику. Ишли смо по црквама, које су целе Велике Недеље црним биле застрвене. Од Великог Четвртка од подне престала су свуда кола ићи по вароши. И сам краљових дана не вози се, него иде пешке. То је обичај и знак жалости. На Велики Петак био сам с владиком у једној цркви, где је певало преко сто најбољих певача из опере и других позоришта. Певање је било врло лепо. То неколико дана владика је непрестано био обучен у цивилним, талијанским хаљинама, тако да га нико није на улицама, куда смо ходили, познавао. Само сам ја ишао с њиме. Куд смо год пролазили кроз најживље улице, као што је Толедо, где људи тако иду, да се једва могу размимомћи, владика је ишао без сметње; сваки му се уклањао с пута. Многи, пошто прођу, осврну се и гледе за њим. Виде да није обичан човек. Овде Христос не васкреује у недељу. Топови са свих страна огласили су у суботу овај празник. То чине највише зато, да би имали времена у црквама променити црне и жалосне украсе, и приправити их за свечаност.

Био сам више пута у овдашњем музеју, што се зове „Бурбонски Музеј“. Један пут сам и с владиком био. Овај је музеј измеђ првих музеја на свету. У њему има врло много ствари, које се нигде више не могу наћи и видети. Ту су прикупљене најзнаменитије старине; између осталог у том музеју чувају се и све ствари што су нађене у Помпеји и Херкулануму. Има слика; има различитих статуа од мермера и бронзе; има мумија

и свакојаким ваза: управо има свашта, и све је вредно видети. Све нас је занимало. Има око тридесет хиљада различитих старинских ствари од печене земље, и око двадесет хиљада од бронзе и стакла, што су само у Помпеји нашли. Десет великих соба заузеле су саме етруске вазе. Видели смо много и скупоцених ствари, нарочито накита од сребра и злата, што је у Помпеји или у гробовима нађено.

Прегледали смо готово све што има важније у Неапољу. Видели смо лепих статуа од Канове, од Челинија, од Микел-Анџела и од стотине других који су доцније радили. Видели смо слика од Рафаела, Тицијана, Кореџије, Каравације, Рубенса, Вандика и многих других. За једно пре подне што проведеш у галеријама, чућеш сто пута да се помену ова имена. Од многога гледања очи засене и глава заболи. Владика не мари да види мноштво ствари; он гледа само оно што је најлепше и најређе. При ономе што му се допадне, он се дуже задржи и пажљиво посматра. Укус му је леп и нежан. Где се он заустави, ту застане много гледалаца. Која му се слика допадне, узме столицу и седне пред њу, па је дуго посматра. Ја прођем кроз неколико соба и у њима прегледам стотине предмета, па се вратим к њему, а он још седи пред оном сликом која му се допала. После Рафаела најрадије гледао је послове Вандика. То је школа холандска. Једном шалећи се рече: „Ваљда ми се зато допадају његове картине (тако он зове слике), што му је име нашк на моје име (владика)“. — Многи богаташи у својим кућама и пољским виллама имају

лепе збирке статуа, слика итд. Ми их ниемо походили. Стручњаци, особити љубитељи старина, трче где год чују, да има десет слика или неколико каменова и плоча из Помпеје.

Оставимо слике и галерије, оставимо прашљиве музеје и у њима поломљене старе богове: Херкула без руке, Бахуса без трбуха, коњске главе без трупа, силног Јупитера без носа, Меркура без ногу; бежимо из етруских соба, у којима стоје окрњени лонци и судови, из који су људи пре две хиљаде година јели и пили; оставимо те трошне ствари које нас опомињу на наше људско ништавило, на ништавило наше и наших богова; које нас опомињу: да смо се на ову земљу само свратили, да проведемо неколико година, као неколико тренутака, па онда да нас за навек нестане. — Хајдемо у поље, хајдемо на отворено море, и на обале плавога језера Ањана; хајдемо у Пуцуоли и на лепа прибрежја залива од Баје, где сам провео један дан лепо и весело, каквих дана мало ћу у животу имати. О томе да ти причам.

Из Неапоља пошли смо на колима рано, јер је то прилично далеко. Владика је био тога дана необично весео и добре воље. С нама је пошао и Ђука и Вугало. Сердар Андрија остао је, да седи на балкуну. Цео смо дан провели у околинама Баје и Пуцуоле. Ходали смо по праху старих Римљана и разгледали смо њихове палате, храмове, купатила. Само њихова имена спомињу се при гдекојој гомили камења. То је слаба утеха људској сујети и људском ништављу. Пуцуоли, а нарочито Баја, *због своје лепоте и топлих бања*, била су најми-

лија места великашима старога Рима. Ту су се они одмарали од својих трудова и уживали своја неизмерна богатства. Ту су Помпеј, Маријус, Нерон, Сула и мноштво других имали своје палате. Богатство, које је игда било у појединим рукама, трептело је по овим палатама. Уз вино точене су све раскоши, које су игда људи измислити и уживати могли. Сва је ова околина била у непрестаном блеску и весељу. — И прошле године за годинама, и прошли векови за вековима, и ветар разнео пеме и весеља, и мољац појео богате простирке, и време срушило мраморне палате! — Од свега тога остало неколико сурваних зидова, остало неколико ситних врстица на листовима светске историје. У двору где је Цицерон живео, и где је император Адријан умро, нашли смо где говеда пландују; у палати богатог Лукула уделили смо милостињу једном ицепаном просијаку, који је пред вратима седео, и видели смо где коров и гуштери вире из зидова оних соба, у којима је Лукул, од блага награђеног по Азији, читав милион за једну част, за један ручак, трошио. Кад смо излазили из развалина ове палате, владика спомену Гундулићеве речи:

„Ах чијем си се захвалила,
Ташта људска охласти!
Све што више стереш крила,
Све ћеш пака ниже пасти“.

Нећу ти говорити о развалинама храмова: Јупитера, Меркура, Венере и неких других, које смо тамо видели. Они се налазе још у доста добром стању. Њихови стубови још стоје усрпаво, њихови

сводови још нису срушени; трошни олтари надали-вели су своје богове. У једном храму пуцао је Вукало, по заповести владичиној, из пушке, да чујемо како се ехо разлеже; у другом неком великом храму такав је акустичан свод, да смо се у њему дуже забављали: један стане с једне стране уз дувар, други према њему с друге стране уз дувар, а трећи стане на средину; од оне двојице један прислони уво на дувар и све чује лепо, шта онај с друге стране уз дувар шапље, а онај, што у средини храма стоји, ништа не чује. Глас пролази уз дувар, па иде испод свода ономе другом.

Видели смо развалине амфитеатра, који је, као што кажу, само за једну четвртину мањи од Колосеума у Риму. Походили смо *гройцу Сибиле*. Она лежи подалеко у једном леном усамљеном и доста пустом пределу. То је узана, мрачна и дугачка пећина. Дуго се и мучно иде кроз њу, док се дође до купатила и соба, где је седела Сибила, и одакле је старим Римљанима прорицала, шта ће им до послетка бити. Кроз ову је пећину, као што Виргилије пева, ишао Енеј на онај свет, у подземно царство, у паклао. Пред том пећином нашли смо неколико крупних и црних лазарона, за које нам се учинило, да су сад изишли из пакла. Ови бандити гледали су зачуђено у сребрне токе Ђукине и Вукалове. Нигда толико сребра нису видели на једном месту. Околине су Неапоља свагда опасне за путнике. Ја и Ђука молили смо владику, да не иде у пећину; но он заповеди да се иде. Двојица од ових лазарона запалише бугтиње, и пођемо. Један од тих Талијана ишао је с бугтињом напред за

њим владика, за владиком Вукало, а за Вукалом ја; на послетку ишао је за мном онај други лазарон с буктињом. Ђука је остао пред пећином, и гледећи за нама рече: „Бога ми, ако једну уру (сат) не изиђете, ја ћу све ове, што напоље осташе, исјећи“. — Пећина је сва кроз целац камен просечена; она је тако ниска, да смо се морали много угнути и тако је узана, да смо често и једним и другим раменом закачивали о дувар; и онај дим од прве буктиње све је ишао на нас и гушио нас. Кад смо неко време ћутећи ишли, рекнем ја: „Да се вратимо, господаре!“ — „Јами, чоче!“ — Тако је имао обичај рећи, кад што не одобрава, или кад му се што не свиди. Кад видим, да пећина нема краја и да је све ужа, опет рекнем: „Да се вратимо, господаре!“ Владика, идући даље, запева полагано, као уз гусле:

„Види му се, мријет' му се пеће,
А јест нешто, што га напред креће.“

У то доба изађосмо наједанпут у неку велику шупљину. Изгледала је као каква осама пространа сала. Ту је живела пророчица Сибила. „Штета што је сад нема, рече владика, шалећи се, да нам каже, хоће ли Омер-паша, кад сатре Босну, заиста ударити на Црну Гору“. — Ту смо се мало одморили и исправили леђа. Одатле треба даље ићи преко воде, која се видела кроз једна велика врата. Вође наше већ су се спремиле да нас носе преко воде на другу страну, где су биле собе и купатила Сибиле. Владика запита једнога: „А можеш ли ти мене пренети? Видиш, колики сам ја?“ — „Могу“ одговори онај. — „Ваша Емеленца

није ништа према трбушнатим Енглезима, које сам ја овуда на леђима преносио“. — Владика се осмехну, па рече: „Пренеси најпре овога, и показа на мене, па онда ћу ја“. Један јаки Наполитанац узме ме на леђа, а други је носио запањену машалу пред нама. Тако смо наишли на оно подземно језеро. Владика је гледао за нама и нешто певао из народних песама, само сам чуо где вели: „Серахтлије хате појахаше“. — Али се грохотом поче смејати, кад смо дубље заишли у воду, и кад сам већ и ја ногама дохитао до воде. Прешавши преко те воде, дошао сам на сувоту, у собе Сибилине, које су биле некад искићене и украшене мозаиком. Ту су била и купатила њена. Познају се још велики степени, исечени у камену, по којима је она ходила. То је све пусто и порушено сада. Нико не долази више овде, да чују, шта ће му бити. Палмерстон и Луји Наполеон наговешћују сада будућност појединим људма и државама. — Једва сам чекао да изађем испод овог подземног царства, и не бих више ту дошао, да бих знао да ће ме Виргилије, у својим песмама, као Енеја, оневати. Желео сам што пре да изађем на бео дан. Радовао сам се, кад сам при изласку из пећине чуо Ђукин глас, где терајући оне талијанске просјаче, да не улазе за нама у пећину, виче: „Мак’ се отле, гаду!“ — Кад смо изашли, били смо сви гарави од дима оних буктиња. Особито Вукалове црногорске беле хаљине биле су се испрљале.

Походили смо *грошу ди кани* (псећа ја-збина). То је једна рупа у земљи, из које излази *неки угљени гас*. У ту рупу кад се спусти каква

животиња, па после неколико тренутака извади, она је онесвешћена као мртва, али се на чистом ваздуху одмах поврати и не буде јој ништа. У ту руку обично псе пуштају, зато се и зове псећа рупа. Владика није хтео да гледа тај експеримент; неће да гледа то мучење животиња. — Видели смо и један брег, који је пре двеста година из равнице за тридесет сати израстао. Он је готово колико Авала, и зове се Монтенуово, што ће рећи: Ново Брдо. То је неки подземни вулкан из дубине-букнуо, али није површину земље прокинуо. И сада види се туда на многим местима где избија дим из земље. Овуда су чести земљотреси. И природе и људи чинили су овуда своја чудеса.

Походили смо на послетку и Неронове бање. Оне су на једном брешчињу крај мора. Вода је врло врућа: јаје у тој води за неколико тренутака скува се. Улазак је узан, стрменит, мучан и опасан. То је као неки дубок бунар. Владика није хтео слазити. Вукало с једним вођем спустио се у ту бању. За то време ми смо седели на брегу и сматрали море и хиљадама предмета на њему и око њега. Прекрасан изглед удубио нас је у мисли. Владика је седео на једном камену и замишљено гледао преко мора и преко његових обала. Одмах иза њега ја сам лежао на трави, поднимљен на обадве руке, пратио сам његове погледе. Пред нашим очима стојао је читав Неапољски Залив са својим варошима, селима и са свима својим красотата. Бука је стојао пред оном рупом, кроз коју је Вукало отишао у Неронова купатила, и по каткад надносио се на оно ждрело и викао: „Јадан Вукало, јеси ли жив?“ — Владика је седео

и није се мицао. Очи су му прелетале од Неапоља на Везув и на Кастеламаре, а одатле на питоми острве. Гледао је, како се Везув пуши, како се море таласа, како се лађе и небројене барке на њему љуљају. Био је замишљен; ко зна шта је мислио; ко зна какве се велике мисли, у овако великој души при таквим погледима, јављају. Тако је дуго трајало. Наједанпут владика се осврте, и запита ме: „Кажи ми шта си мислио сад у овом тренутку?“ Ја се забринем и почнем се сам себи смејати, јер пошто протрчим кроз све своје мисли, видим да управо нисам ништа мислио. Или, кад се већ нешто мора мислити, — мислио сам о сваком оном предмету, који ми је за то време искренуо пред очи: о Везуву, о његовом диму, о Римљанима, о грчким колонијама, које су се овде населиле и после ишчезле, о мору, о сваком чинићу који се на њему појавио, мислио сам о свему што се одатле могло видети; али свака та мисао, била је тако кратка, да се у неколико речи могла исказати. Оне хиљаде предмета подигле су хиљаде мисли. Оне су се појавиле и ишчезле као таласи на мору, на које сам гледао. Нисам знао шта да одговорим. Из те забуне ослободио ме Ђука, који се из далека зачу где виче: „Ђе си, јадан Вукало! Ја мнија, е погибе у ту ђавољу бању!“ — Вукало је изашао из те дубоке јазбине сав знојав и прљав, и изнео је владици једну пуну чашу вруће воде из подземне Неронове бање. Одатле смо пошли кући. Кад смо слазили пешке са тога брега, владика је, као да му је жао било што се у равницу спушта, гласно узвикнуо:

„Орб гњездо врх Тимора вије.
Јер слободе у равници није!“

Возили смо се натраг оним лепим путем поред мора, измеђ прекрасних, вечно зелених брешчића и долина. Свратисмо на гроб Виргилија, и ту смо седели и гледали, како се сунце низ брдо ваља, да падне у валове Средиземног Мора, и ту да утрне и да се угаси. — На једном узвишеном месту, при уласку у један дугачак старински тунел, стоје два три изваљена камена, око њих је коров и жбунићи од лаворике; то је гроб великог латинског песника. Да је Виргилије у Немачкој певао, или да је у Немачкој сахрањен, гроб његов био би монумент целог овога предела. Људи му нису никакав споменик подигли ни гроб украсили; лаврове, што расту око његова гроба, природа је сама подигла. Владика одломи једну велику грану од лаворике, и понесе са гроба Виргилијева, за спомен.

У саму сутон дошли смо у Неапољ, и били смо врло задовољни са овом дугом шетњом. Владика је тога дана био ваздан необично ведар и весео. Заборавио је тога дана своје домаће бриге и злопачтње овога народа; заборавио је био каква страховита болест у његовим грудима станује. — Гледао је на плаво море, на Везув, на развалине старих дворова и храмова, на острва, и на све, као какав безбрижан енглески туриста. Путем је певао, звиждао, смејао се и шалио. Његово добро здравље и весеље побудило је и у нама радост. Да се може, сваки би од нас одвојио по један део овога живота и здравља, и њему би дао. Кад смо дошли

кући, нашли смо сардара Андрију где једвако седи на балкуну. Он се врло радовао, кад је чуо, да је господар тај дан лепо и весело провео.

VI.

У Неалољу, априла 1851.

Владика је јуче вадан брижан и зловољан био. Кад сам му дошао, пружи ми једно писмо: „читајте!“ вели. Познам одмах, да је нешто љут; јер само кад није добро расположен, или кад му се болест погорша, говори ми *си*, а иначе свагда каже ми *ши*. Ја узмем писмо; преврнем га и обрнем са свију страна, но ништа нисам могао прочитати. Писмо је писано шифрама. Уместо писмена биле су саме цифре. Ја се насмејем, и кажем му, да ништа не разумем. — Али сам га, — вели, — ја разумио! Омер паша кренуо из Мостара својим крвавијем трагом у Сарајево. Путем убио Али-пашу Сточевића, и намјерава, како Босну и Крајину сасвим умири, да удари на Црну Гору. Шта коме чини овај каменити крш, окупан сувом и крвљу! Зар се већ није наситио блага и господства, за које је променио своју вјеру. Не да ми нас ни боловат' ни умријет' с миром. — Е да Бог да, пошао трагом свију потурчењака; српско му зрно срце разицјело, као што је то било свима потурченим пашама; е, да Бог да га разгубило српско млијеко, којим је одојен; е, да Бог да, на страшном суду погледао се у очи с Обилићем!“

Владика тако говораше. При последњим речима прихвати се за капу, и погледа на више. Нигда га дотле нисам видео у јарости. Речи су му летеле као зрна из пушке; из његових очију уклонио се беше онај благи, замшљени поглед. Тиха, лака румен прелазила му је преко образа, и прикупљала се на јагодицама, па је опет за час ишчезла, и остављала после себе још веће бледило него што је пре било; није друкше, него кад утреш капљу црвеног вина са најфинијег, белог, карарског мермера.

Ја сам владици по каткад читао своје песме. Још првих дана мога доласка препоручио ми је да пишем штогод о Обилићу: драму, епос, шта ми се најудесније учини. Обилић је код свију Срба, а особито код Црногораца, идеал јунака. Често ме је од тога доба питао: јесам ли што написао? — Тога дана донео сам му две три стотине стихова о Обилићу, да му читам. Желео сам да видим, како ће му се свидети овај први покушај моје драмске поезије. Како се спусти у своју велику столицу, и мало од љутње утиша, замолим га да му читам Обилића, и он пристаде. Читао сам му како кнез Лазар говори на збору војвода, и како му војводе одговарају. Бојао сам се да му не будем досадан са читањем, зато сам често застајкивао и питао: „Хоћу ли даље читати?“ — „Читај, чоче, што ме питаш!“ — Кад сам прочитао све што сам имао, упита ме: „Је ли то цијело прво дејство?“ — „Није, господару, него је то друго дејство“, одговорих му ја. — „А што ми нијеси, рече, читао најприје прво дејство?“ — „Оно

је лепо и свуда сам се добро провео. — Ових дана родио се краљу син, што није никаква знаменитост, и што неће ни један путник у свој дневник записати. Ни ја не бих га споменуо, да нисам том приликом чуо једну пословицу. Кад топови огласише да се краљица породила. Вукало рече Ђуки: „Сад ће ови принц за петнаест дана постати ђенерал!“ — А Ђука му одговори: „Лако је ономе бити светац, коме је Бог отац!“ — Само због ове пословице, коју сада први пут чујем, споменуо сам ти рођење краљевог сина. — Владика је писао и честитао краљу; исто тако писао му је раније, кад му је стриц, кнез од Салерна, умро, и најавио му своје сажаљење. Краљ му је одговорио својеручно: да се осећа ублажен у својој тузи, кад види да тако одлична и велика лица с њиме деле ту жалост.

Штета што нисам вештак у музици, могао бих ти о њој много говорити. Она је овде, заједно с певањем, на високом ступњу. Овде су поникли Росини, Паганини и многи још ини. Певање и ван позоришта може се чути по свима каванама, трагоријама и свуда по улицама. Нове арије и песме искрсну, певају се и по вароши и по свој околини, па их нестане, а друге настану. Слабо ко зна ко их састави и у свет пусти. Овуда путници ретко иду у позоришта. Опере талијанске сада су лепше у Бечу и Паризу. Био сам у позоришту Сан-Карло. После оног у Венецији и оног у Милану, то је највеће позориште у целој Италији. Мени се чини да овде играју ваздан и сву ноћ у позоришту. Кад год прођем поред њега, видим

да свет улази и излази. Сатови овде иду друкчије него у осталом проевећеном свету. Овде није у подне и поноћи дванаест сати. Они почињу бројати сатове кад се смркне, и броје до двадесет и четири сата. Многи се управљају по јевропском обичају, и онда кажу: да је по француском начину. У многим талијанским варошима иду тако сатови. — Зачудио сам се, кад сам овде гледао прву пратњу мртваца. Све оне што прате мртваца видео сам у беле дугачке одежде обучене, сва им глава завијена белим платном, с два прореза на лицу кроз које гледе. Дању нисам видео ни једну пратњу. Манастира, цркава, попова и калуђера има много. Лазарони, како немају шта да краду, они иду у цркву, па, из дугог времена, са склопљеним рукама клече, и из дубине своје душе моле се Богу. Кажу да у Неапољу има шесет хиљада оваквих беспосличара, који ништа не раде, него по улицама вревају или се крај мора сунчају. Стотинама њих може се видети где леже на камењу. Све су то одрасли и крупни људи. Нега су, као што се прича, ишли по улицама голи као дивљаци. Сада су само сви боси, и само гдекоји полунаги. Лазарони ови носе само кошуљу, и лаке кратке панталоне од платна; а на глави имају црвену капу од памучног платна. Ова им је капа дугачка и пресомићена на једну страну. Сваки носи о врату малу иконицу богородичину. Они су сви прљави. На многим местима по вароши видео сам их, где седе, те се бишћу. Кад год говоре међу собом, мислиш да се свађају.

Одушевљени су за револуцију и за рат; али

у рату нису јунаци. Певајући полазе на битку, певајући беже из боја, како прва пушка цукне. Штета је умрети пре суђена дана, и оставити да други овај лепо Неапољ ужива. Жене им се лепо носе и чистије се држе. Оне више раде и зарађују него они. Све су без разлике црномањасте. Све су готово лепе. Кад мало остаре, необично су ружне. Неаполитанци у свему су хитри и пргави. Путник много мора пазити да га кола не прегазе, тако лакомислено јуре. По вароши има много кола на два велика точка. Често по осморо њих седне на таква кола, и онда лете по улици као стрела. На тим двоколицама једни седе, једни стоје, неки се само једним коленом наслонио, па се држи рукама, а ноге му висе испод кола. По један коњ обично вуче та кола. Онај што држи узду седи на самим рукуницама. Са сваких таквих кола хори се или песма или ларма; а каткад се, у највећем том трку, на колима туку и за косе чупају.

Колико света у Неапољу зна читати и писати, можеш судити по овоме, што на свакој пијаци и на сваком углу улице седи један човек за столом, на коме има све што је потребно за писање. Око њега свагда се налази гомила људи, жена и девојака, те им пише писма, рачуне, молбе и друго којешта. Знати читати и писати: то је овде занат. Осем лепих вештина слабо која друга знања напредују. Целој озбиљнијој и уваженијој књижевности сада је средиште Турин, где је слобода печатње и устав. На границама свију других талијанских држава, осем Пијемонта, загледа цензор у сваку књигу, коју путник собом носи. Је ли

књига печатана у Паризу, од како је тамо република, стоји ли на њој година 1848, је ли у црвеним корицама повезана: то све рађа сумњу. Те се књиге морају на граници дуго разматрати и по гдекоје задржати. То је све опасно за мале престолнице талијанске, и за велику папину столицу. Они сматрају лепу раскомадану Италију за своје снахилуке. Но поред свега тога у свој Италији дубоко пушта жите слобода, уставност, а и република. Начела уставне слободе и републике иду као колера. Дођу, а не знаш како и од куда долазе. Рекао би да иду с ветром. Цензура и карантини извршују строго своју дужност, али у залуд, не могу да сачувају, могу само њихов долазак мало да закасне. Мисао уставности, слободе и јединства јако се развила у свима талијанским државама. За садашње њихове владоце можда је већ доцкан да се поправе и да узму други пут. *Владаоцима је последња медицина да продуже свој живот на престолу*: истинска, уставна слобода. Тога да се прихвате искрено и поштено. Неаполитанци то желе много; Бурбони у својим егзилима и страдањима нити што науче, нити што забораве. Они своје принчеве васпитају онако, како су их пре двеста година васпитавали. Краљ држи да би орамотио име својих предака, ако би народу какве повластице дао.

У Неапољу је трговина доста жива. Фабрике су ретке, и слабо су на гласу. Далеко су чувене неапољске виолине и — макароне. Могуће да људи од индустрије и трговине налазе и више што; ја са те стране нисам нигда Неапољ разгледао. Што

ми је само пред очи излазило, о томе ти и нишем. Железнице су велика реткост у целој Италији. Нешто их мало има у Тоскани; папина држава и не познаје их; у Неаполитанској има их само одавде до Капуе и до Ночере.

Да се вратимо к владици. Ја радије о њему пишем; и ти ћеш радије о њему читати него о ма чему другом. Он данас пре подне пије никуд излазио. Напољу је јак ветар, а било је и кише. Кад не изађе у шетњу, он обично хода по својим великим собама. Осем ружна времена и болешљивости задржао га у соби и један пакет, што му је из Трста дошао. У том пакету било је више нових књига. Он ми даде једну, и рече: „Јесте ли што слушали о Малом Шћепану?“ — „Јесам, господаре, онолико, колико га црногорске гусле спомињу“, одговорим му ја. — „Ето вам, вели, једне књиге о њему; ја сам је написао. Ја сам много тражио о њему по млетачкој архиви, док сам нешто прикупио. — Мало се о њему писало“. Узмем у руке ту књигу; наслов јој је: „Лажни цар, Мали Шћепан“. — Одмах је отворим, и прочитам нека места на која ме он упутио. Ја му одговорим да ми се веома свиди, и да ћу је понети кући да је читам. „Не дам, вели, да носите кући; код куће пишите „Обилића“ или се одмарајте, а „Малог Шћепана“ можете читати на пароброду, кад пођемо“. За тим настави: „примећавате ли штогод у тој књизи?“ Погледам добро у отворену књигу, и одговорим, да ништа не примећувам. „Видите ли, рече, да је печатана новом, *Вуковом* ортографијом?“ — И ја тек онда приметим, да је заиста

тако. „Е није вриједно, продужи владика, повјерити коме штогођ! — Ја сам предао рукопис Андрији Стојковићу у Трсту, да га, као што ме је једнако молио, печата, а он ето печатао га новом ортографијом. Нова је ортографија добра, али нијесам рад, да ја у томе предњачим. Има ко те путове крчити без црногорског владике“. — После кратког ћутања правдао је Стојковића: „До душе, нијесам му казао да печата ни старим ни новим правописом; он ме молио за рукописе, ја сам му га дао да чини с њим шта хоће“.

За тим је владика сео на кола, која су га обично свагда спремна по ваздан пред вратима чекала, и отишао је некуд у посету. Ја сам остао и читао даље „Малог Шћепана“. Кад се вратио, одмах при уласку у собу, питаше ме: како ми се свиди? Ја му одговорим: да ми се врло допада, и напоменем му нека певања „*кола*“ — која су ми се заиста много допадала. „Је ли бољи Мали Шћепан од Горског Вијенца?“ — упита ме. Ја заћутим, а он сам одговори: „Није, није! Горски Вијенац писао сам под другим околностима“. За тим продужи: „Жао ми је, кад тако радо читате моје стихове, што немам овђе песму Ченгића. Знам да би вам се врло допала. Дође ми, вели, један, и кад сам му прочитао, зациганчи; дај ми, дај ми; и ја му дадох, а пријенис није ми остао.“ Запита га ја: „Је ли као Горски Вијенац и Мали Шћепан!“ — „Није, вели, у драмској форми, и није тако велико, али знам да би ти се допало!“ — За тим после кратког времена, шетајући по соби, рече: „Имам још један рукопис на Цетињу, —

„Слободијада.“ И послаћу вам, да га, ако се кад украсите код куће, печатате. То сам писао у својим млађим годинама, и није ми испало за руком, као што бих жељео. Сад сам болестан, и не могу га поправљати.“

Ту се десио и лекар, који му је по каткад долазио, и њему је владика показао своју нову књигу. Измеђ осталог разговора доктор запита мене: има ли цензура на Цетињу. Ја му одмах одговорих: да нема. Владика ме погледи, и осмехну се. Кад доктор оде, владика зовну Ђуку, те му донесе једну књигу коју ми пружи и рече: „Што ти вараш човека да нема цензуре на Цетињу?“ — Ја узмем ту књигу и отворим. То је била: „*Дика црногорска*, драматски спев Симе Милутиновића.“ Одмах на другом листу те исте књиге стоји штампано: „Дозвољава се печатати с одобрењем правитељствене цензуре.“ А испод тога стоји: „цензор Драго Драговић“. Та је књига печатана на Цетињу. Ђука је био ђак, перјаник, још код Светог Петра, као и сада, па све српске књиге које су печатане на Цетињу заједно са „Горским Вијенцем“, чува и носи собом, те их чита и забавља се. Кад то прочитах, рекох: „Нисам знао, господаре, да је било цензуре на Цетињу“. — Владика се насмеје и каже ми: „Била је штампарија, али није било цензуре. То се Симо подсемијевао осталом свијету, те тако ставио. А Драго Драговић није име цензора, већ то значи: „ниши шта ти је гођ драго!“

VII.

У Неапољу, марта 1851. г.

Уморан сам, па ти опет пишем. Желим, да прве своје упечатке забележим. Бојим се сам, да их не заборавим. Да ме боље разумеш, остави деветнаести век у коме живимо, и баци се у мислима две хиљаде година натраг, у прошлост. Прошетај са мном кроз једну велику варош, у којој за осамнаест столећа није ништа дирнуто, није ни једна кућа начинена или окречена; у којој осамнаест векова није се ни један грађанин родио или умро; у којој се није нигда чуло за име Христово; у којој не знају да има Америке. Прошетај по улицама старих Латина, које ни у чем нису измењене, по којима стоје још оне исте плоче, које су пре две хиљаде година метнуте; сврати у њихове храмове где су се боговима молили; заврири у њихове бање, где су се купали; прођи кроз форум, где су се саветовали и судили; седи у театрима на она седишта, где су они седели. — Долазим из Помпеје! Ова варош, без својих грађана, више ме ожалостила, него задовољила. „Она, као што рече владика, — опомиње човека на његово ништавило“.

Одавно сам хтео ићи у Помпеју, да видим ту велику варош без људи; али владика ме задржавао, јер је желео да с њим идем. Из Неапоља пошли смо железницом, на ону страну к Резини, куд се иде на Везув. Тако рећи за неколико минута дошли смо, преко варошице Портичи и преко

села Резине, у Помпеју. До Помпеје стајао је воз на два места, али ми се нисмо задржавали. Помпеја била је, у време рођења Христова, напредна, богата и велика варош римских колонија. Наједанпут, — то је било седамдесет девете године после Христова рођења, — букне ватра из Везува, те песком и пепелом затрпа целу варош, и од педесет стопа високо брдо начини на њој. То је прва докле позната појава на Везуву са својом ватром. До тога доба нису знали, каква се страхота у њему кува.

Вратимо се у ту далеку прошлост, да прођемо по улицама Помпеје уочи онога дана, када ће је нестати. Све су улице и пијаце пуне света. Неки тргују, неки сликају, неки приносе жртве боговима, неки се спремају на лађе, неки долазе. Сви раде своје послове; веселе се, шале се, пију, певају, играју. Двадесет хиљада становника лепе Помпеје проводе своје часове онако, како би их и данас проводили. Нико се никаквом злу не нада. Наједанпут поче се димити врх Везува. Сви гледе, а нико не зна шта је. — Даље нека ти, уместо мене, говори један очевидац, који је Тациту историчару писао и описао му смрт својега ујака, чувеног писца Плинија Старијег, који је тада погинуо. Ево тога писма:

„Ви тражите од мене, да вам подробно опишем смрт свога ујака, да бисте могли, као што велите, то све предати будућности. Ја вам захваљујем за ту вашу намеру. Без сумње, вечити спомен несреће, од које погибе мој ујак, обећаваше и његовом имену вечитост; без сумње, и његова

су му дела то обрицала. Али једна врата од Тацита осигурава ту бесмртност његовом имену. Благо онима, којима су богови одредили да учине дела, која заслужују спомена и писања, или да о тим делима тако пишу, да заслужују да их свет чита. Још више благо онима који имају обе ове благодати. Такве је среће био мој ујак. Ја се дакле покоравам вашим заповестима, за које бих вас иначе молио.

Мој ујак био је у Мизени, где је командовао флотом. Августа 23. (године 79. после Христа), један час после подне, лежао је он на постељи и занимао се учењем, пошто је по свом обичају спавао мало према сунцу, и пио хладне воде. Моја мати попне се у његову собу, и јави му: да се подиже на небу један облак од необичног изгледа и величине. Ујак устаде, гледаше и испитиваше то чудо; али не могаше познати шта је. Томе је узрок била даљина, јер се тај облак подизао са Везува. Он је наличио на један велики бор, имао је гране. Без сумње, какав подземни ветар дувао је силно, и дизао га у ваздух. Час је био бео, час црн, а час од различите боје; како је кад било у њему шљунка и пепела. Мој се ујак зачуди, и држао је да ову појаву треба изближе испитати. „Одмах једну лађу!“ — повиче он, и позове ме да идем с њим. Ја сам волео остати да учим. Ујак се изведе сам, и понесе у рукама своје таблице за писање.

„Међутим ја продужим своје студије. Окупам се и легнем, али нисам могао спавати. Земљотрес, који се од неколико дана по свој околини

осећао, сваког тренутка беше све јачи. Устанем да идем, да пробудим мајку, али моја мати, у исто доба, дође у моју собу, да мене пробуди. Сиђем у авлију; седнемо. Да не бих дангубио, кажем теби донесу Ливија. Читао сам, размишљао сам, правио сам изводе, као да сам био у својој соби. Је ли то била храброст или несмисленост, не знам; био сам тада врло млад (18 година). У исто време дође један пријатељ мога ујака, који недавно беше дошао из Шпаније. Он пребациваше мени и мојој мајки што не бежимо. Ја нисам ни подигао очи од своје књиге. Међутим куће су се тако љуљале, да се решимо оставити Мизену. Народ препаднут пође за нама.

„Кад изађемо из вароши, а ми се зауставимо. Нова чудеса, нови ужаси. Обале, од којих је вода непрестано одсецала, покривене су биле рибама, што остадоше на сувоти. Узбуњено море беснело је. Пред нама је стојао црн, пун ватре, облак, поком су се на све стране муње пружале, и цепале га. Пријатељ мога ујака дотрча и повика: „Спасавajte се! То је жеља вашег ујака, ако је још у животу!“ — „Како да се бринемо ми о себи; а не знамо шта је с њим!“ — одговоримо ми. На ове речи Шпањолац оде.

„У то време пусти се тама на море. Она сакри испред наших очију острво Капру и прибрежје Мизене. „Бежи, мој драги сине — повика моја мати — ти треба да се спасеш, ти можеш, ти си млад, а ја стара и слаба, умрећу задовољно, ако не будем узрок твоје смрти“. — „Мајко, нема за мене спасења без тебе!“ одговорих ја, узмем је за ~~руку~~

и вукао сам је за собом. „О сине, — повиче она, плачући — због мене ће бити доцкан за твоје избављење“.

„Већ је пенео почео падати. Осврнем се, густ дим што беше притискао земљу ваљао се на нас. „Мајко, да оставимо друм; гомила света удавиће нас у овом мрачном диму што се приближује“. Тек што смо оставили широки пут, настаде ноћ, ноћ најтамнија. Даље ништа се није чуло, осем кукања жена, вриштање деце, и вике људи. Мешала су се јецања са различитим узвицима: „оче! — сине! — жено!“ Само су се по гласу могли познати. Онај се тужио на своју судбину; онај је сажаљевао своје ближње; једни су призивали богове; други нису више веровали у њих; многи су призивали саму смрт против смрти. Али бих рекао, да је сав свет завијен у тамну ноћ, и да ће та ноћ бити последња и вечна. И сред свега тога, колико се није страховитих причања чуло! Колико се уображењем људи већих ужаса није представљало! — Кад се човек препадне, он у све верује и све увеличава!

„Међутим нешто се засветли кроз мрак. То је пожар који се приближаваше: али опет се заустави. Угаси се. Ноћ постаде још мрачнија. Као киша падао је пенео и камење. Често смо отресали своје хаљине. Хоћу ли ти казати? — Усред ове ужасне појаве ја нисам ни један пут лелекнуо. Налазио сам утехе за своју смрт у томе, што сам мислио да цела васелена умире.

„На послетку ова густа и црна пара, мало по мало, ишчезну. Дан се јави, па и сунце се

указа, али беше тужно и жућкасто, као што се и обично показује, кад је помрачење. Какав се приказ отвори онда неизвесним погледима нашим. Сва је земља била затрпана пепелом, као зими што је затрпана снегом. Пут се није познавао ни где је био. Тражили смо Мизену. Нађемо је; вратимо се к њој коју бесмо оставили. На брзо за тим чујемо за мога ујака. Ах, имали смо право што смо се бринули.

„Ја сам вам казао: да је он, кад нас је оставио у Мизени, навезао се на једној галији. Он са упути Ретини и другим опасним местима. Сви су из тих места бежали, а он је у њих долазио. И сред оне опште забуне он је посматрао онај прашљиви дим, следовао је свима појавама, и казивао је да се описује. Али врућ песак падао је већ као густа киша на галију, и камење је падало око његове лађе. Већ су обале биле притиснуте читавим комадима од планине. Мој ујак размисљао је: да ли да се врати од куда је дошао, или да се отисне на море? — „Срећа помаже јунацима! — повиче он, — окрећите к Помпонијану!“ Помпонијан био је у Стабији. Мој ујак нађе га, где сав дркће. Заграи га, и почне га слободити. Да би охрабрио свог пријатеља, заште да се окупа, по том седе за сто и вечера весело, или бар, што га ипак не показује слабијега карактера, — чинио се да је весео.

„Међутим запали се Везув са свих страна у мрачној пучини. „То су остављена села што горе!“ говораше мој ујак гомили света, желећи тим да је мало ослободи од страха. Одмах за тим он легне,

и заспи. Тврдо је спавао, кад се дворниште почело пунити пепелом, и све изласке затрпавати. Дотрче к њему, пробуде га. Он устане, нађе Помпонијана, и договарао се с њим шта ће радити: хоће ли остати у кући или ће бежати у поље? Остану ли, — како ће се измаћи земљи, која се распада? а ако беже, — како ће да се сачувају од камења што озго пада? — Последње буде изабрано. Светину је на то приволео страх, а мог ујака разум.

„Одмах изађу из вароши, и, ради боље сигурности, покрију главе јастуцима. Свануло је било свуда на другом месту, али овде трајала је ноћ, ужасна ноћ. Ватрена магла светлела је. Мој ујак хтео је да се приближи обали, не гледећи што је море још било бурно. Он изађе, напије се воде, простре једну простирку и легне. Наједанпут пламен као жеравица, пред којим се осетио мирис од сумпора, букне, пламтећи непрестано; сви нагну бежати. Мој ујак, потпомаган од два роба, устане, но у залуд! Загушен врућом паром, падне и — Плиније беше мртав!“ —

Ту се свршава писмо његовог нећака. Сад изволите да уђемо у Помпеју. Сад, цуних осамнаест столећа после тога ужасног догађаја, можемо безбрижно шетати по њеним улицама; можемо се одмарати на оном месту, где је Плиније погнуо. Везув није више тако страпан и опасан. Људи су се мало по мало ослободили, и опет подигли села и вароши око њега. Но види се, да му се дуго време нису смели прикучити. Помпеја, сирота Помпеја, више од хиљаде и шест стотина

година лежала је заборављена у својој гробници. Нико није знао ни на ком је месту била. Хиљаду година људи су обрали и винограде гајили, а нису знали, да једна велика и прекрасна варош лежи под њиховим њивама. Цркве су правили и крстове подизали, а испод њих стојали су храмови, и у њима целокупни богови од бронзе и мермера: Нептун, Пенати, Херкули, Јупитери, и стотине других. Тек пре сто година пронашли су Помпеју у земљи, и почели је откопавати. Брег је скинут, и до сад је двадесет и седам улица откопано и очишћено. То је тек трећина целокупне вароши. Све оно друго лежи још под земљом. Растопљена лава није дотле дошла, зато је лако откопавати. Помпеја је затрнута пепелом и шљунком. Види се како је најпре за седам осам стопа у висину ситна прашина, као брашно, пала, па онда шљунак. Држе, да су становници већим делом утекли и спасли се. Јер до сада су нашли само око пет стотина људских скелета. Кад би се откопала цела варош, још би се два пута толико нашло. У неким подрумима налазили су кости од двадесет људи. Грчали су под јаке зидове да се сачувају. Ко ће знати, колико их је хиљада погинуло ван вароши кад су бежали.

У Помпеју дошли смо кроз једну дугу и лепу алеју; а ушли смо на једну велику и широку капију. Та је капија негда имала три уласка: два за пешаке, а један повећи, у среди, за кола. Пред том капијом има доста развалина, што се зове предграђе Августово, а у самој ствари било је гробље, где су се сахрањивали становници Помпеје.

Пред овом капијом има стражара, у којој сада седе настојници и пратници, који мотре на свакога, кад излази, да когод не би од старинских ствари, које се свуда у Помпеји налазе, собом понео. Најпре смо ишли кроз једну дугу и праву улицу. За тим дошли смо на раскршће, где је широка пијача. Куће су све, — као што се код нас каже, — двокатне, и све готово на један начин прављене. Ретко је која сасвим до земље срушена. Све стоји као што је пре осамнаест векова стојало. Само немају врата, тавана, кровова, ни — становника. Све је пусто. Само смо по гдекога путника срели, или стигли, где са књигом у руци иде од улице до улице, од куће до куће. Чинило ми се да су људи и сва чељад отишли негде у шетњу, на какву светковину. Њихова је шетња дуга и бескрајна. Они се неће нигда више вратити својим кућама, које нису имали кад ни закључати, кад су пошли.

Улице су праве и лепо поплочане; и то све лавом као и Неапољ. Још се познају, средом по улицама, узани олупци издубљени у камену, куда су ишли точкови од кола. Од тога до железнице није требало само један корак, једна мисао, а близу две хиљаде година прошло је, док је човеку то пало на ум. — Исто тако Римљани су штампали на циглама бројеве и натписе, а нису се сећали да би се тако и књиге могле штампати.

У Помпеји по улицама има свуда тротоара за пешаке. Дуварови свију соба измалани су, неки лепше неки лошије. На многим местима устављали смо се и с дивљењем гледали смо слике и мозаике.

На стубовима споља изрезане су винове лозе, цвеће итд. Много се нашло свакојаког посуђа и покућанства. Све лепше ствари, што су ту ископане, однесене су у Неапољ, где смо их већ гледали у Бурбонској Палати. Многе су старине из Помпеје однесене у Лондон и друге велике вароши, за јавне музеје, или за приватне збирке. Дуварови по кућама и на њима слике фреско малане врло су добро сачуване, рекао бих, да нема ни година дана како су рађене. Томе је узрок, што су прашина и пепео са Везува најпре падали и тим су све куће и собе у Помпеји напуњене и затрпане. Статуете и богови, које још нису у Неапољ однели, стоје као што су и стојали. — На патосу једне куће видети смо читаву битку од мозаика начињену. Јавне зграде биле су на разне начине украшене, особито мраморним стубовима и мозаиком. Амфитеатор врло је велики и добро сачуван. Двадесет хиљада гледалаца могло се у њему сместити. Женскиње су седеле на најузвишенијем месту, имале су одељења за себе као собе. Овај амфитеатор имао је 97 врата на која су гледаоци улазили и излазили. Познају се одељења, одакле су зверови пуштани, а према томе друго одељење, одакле су гладијатори борци излазили, те се са зверовима борили, тукли; у треће одељење износили су оне, који погину. Римљанке нису падале у несвест, кад виде да лав растргне човека. При овој суровој забави оне су пљескале рукама. Ја волим да помислим на представе париских трагедија, у којима тронуте даме бришћу своје сузе, него на ове варварске игре.

Походили смо Пантеон, Одеон и храмове : Јупитеров, Меркуров, Венерин и Фортунин. То је око форума варошког. Храм Јупитеров украшен је са шест коринтеких и осам јонских стубова. Темпло Венериног храма има близу педесет стубова и врло лепих слика ; јоште стоји у њему статуа богиње лепоте. Форум је једна од највећих знаменитости Помпеје. Ту се свршавале и решавале најважније месне ствари. Осем суђења ту се држале њихове скупштине и велике јавне светковине. — Јавна купатила такође је вредно видети. Имају два одељења : једно је за мушке, а друго за женске. Дућана и продавница било је много по кућама ; по гдекојим још се разазнају натписи, како се трговац звао, и чим се занимао ; а више многих врата познају се у камену изрезана знамења, шилдови. Нећу говорити о овим изрезаним знамењима и о где којим на собном дувару сликама, јер има их и таквих, о којима не може се писати, и по којима можемо закључити : да у она стара времена морал се није бројао међу одличне особине.

Улице су негде широке двадесет, а негде само седам осам стопа. Свака главнија кућа има сада своје име ; назвали су их по ономе, што су најзнаменитије у њима нашли ; или, ако су коју кућу пред каквим владоцем откопали, зову је по његовом имену. Једна од највећих кућа зове се Фулоника (фабрика за чоху), јер у њеним собама нашли су измалано све по реду како се чоха прави. Има што се зове : кућа прајског краља (откопана 1823. год.), кућа цара Јосифа Другог, краљице Аделаиде,

императора Франца Другог итд. Те су куће, или бар неки дуварови од соба, откопани у присуству тих лица, а за спомен њихове посете назвали су их њиховим именима. Од сада ће бити једна кућа, која ће се звати: „il principe di Montenegro“ (кнез Црне Горе). За част владици наређено је, те је пред њиме откопана једна соба. Владници су сви честитали срећан случај, јер на дувару те собе нашла се једна од најлепших слика. Вешто су и полако одгртали пепео и песак, да се не би на дувару слика покварила: соба је била збијеним прахом и најситнијим песком напуњена, за то је било лако одгртати. Владика је осећао пријатну забаву и радост, кад је приметио, да је дувар фреско малан. Најире се указале гране од једног зеленог дрвета, па онда једна велика мушка глава, па даље редом целокупан крупан човек лежи под дрветом на лавовској кожи, а једна лепа девојка, богиња, хлади га лезвом и успављује га, а око њих свуда мали крилати аморићи. То је представљен Херкул, како га љубав обезоружава. Та је слика заузела сав дувар и врло је лепо и вешто представљена и израђена. Херкул лежи на лавовској кожи, а мали аморићи полагаоно извлаче испод њега ту кожу, друга три амора однели од њега подаље његов дрвени бубодван, па га зауздали и јашу, неколико ове несташне крилате деце попело се на дрво и вешају о грану Херкулов тул са стрелама и лук са тетивом. Све је то тако лепо израђено, да се човек не може довољно нагледати. Они што надазиравају копање, кажу да одавно на овако што лепо нису наишли.

Испод те слике написаће се, кога је дана то откопано и пред ким.

Осем Помпеје затрпано је онда још неколико вароши, међу којима је најзнаменитија Херкуланум. То је била негда једна од најлепших и најбогатијих вароши. Лежи на самој морској обали, измеђ Неапоља и Помпеје. Та варош није само пепелом и шљунком затрпана, него двадесет стопа у висину наваљало се на њу тврде лаве и камена; а поврх тога подигла се лепа варошица Портичи и село Резина. При повратку из Помпеје стали смо у Портичи, да видимо Херкуланум. Морали смо дубоко под земљу слазити; пред нама су носили запаљене буктиње. Улазак је врло незгодан. Одвећ је мало откопано, даље слабо што и раде, не могу, прво због тога што би се варош Портичи, која озго стоји, срушила, а друго због тога, што је Херкуланум затрпан управо заливен растопљеном лавом, па та лава на неким местима сјединила се са зидовима од куће; није друкче, него кад би какву варош вода потошила, па се после та вода смрзла у лед или у камен претворила. У тој подземној дубокој шупљини, што је откопана, видели смо само позориште, које је кажу веће од самих садашњих позоришта у Јевропи. Оркестар му је већи за једну трећину од оркестра садашњег Неапољског позоришта Сан-Карло. Сав је патосан мермером из Африке; има лепих статуа од бронзе, међ којима беше једна врло велика, за коју нам рекоше да је Веспасијанова. Ми ту нисмо дуго остали, а и нема се шта много видети. Све што је ту откопано и нађено слично је са оним, што смо у

Помпеји гледали. Херкуланум пронашли су случајно пре сто четрдесет година; неко је копао бунар, кад наједанпут наиђу на зидине и на три лепе женске статуе, при том наишли су и један натпис, који је јасно означно како се та варош зове.

Од Портича нисмо се хтели возити на железници, него смо узели отворена кола и дошли кући. Ја сам донео пуну мараму од различитих ретких старина: комадића од мозаика и од малих дуварова, малих богова од бронзе, изрезаних слика у камену итд. — То сам све у Помпеји нашао. Овим начином путници разносе на све стране старинске ствари из Помпеје. Премда, кад се уђе у Помпеју, за сваким путником или друштвом иде по један надзорник, те чува да штогод не узму и не понесу, опет нико и не помишља да се не сагне и не узме, кад штогод пред собом нађе; а тај исти надзорник бира камење из мозаика и нама даје; а право има: од такве велике вароши, као што је Помпеја, кроз векове има се шта понети и има шта остати. Разуме се, да при изласку путници своме надзорнику пруже по који талир. — Богати Енглези плате лазаронима, па им читаве статуе и малане дуварове из Помпеја украду и у Неапољ донесу.

VIII.

У Неапољу, априла 1851. г.

Путници су као ласте: зими иду к југу, а како пролеће гране, остављају Палермо, Неапољ, Рим, Ницу и гомилама враћају се к северу, да прекриле алпске планине, и да населе Визбаден, Карлсбад, Хелголанд, Баден-Баден. Оно што их у ове јужне крајеве доводи, то их и одгони — топлота. И ми смо сасвим спремни за пут. Хоћемо да оставимо Неапољ. Још не знамо управо дан, када ћемо поћи. Владика неће навалице да га означи, да би тако избегао неке, њему досадне посете и церемоније.

Ишли смо опет у Помпеју. Владика је желео још једном да види ону слику на дувару, што је пред њиме откопана. Он је наручио, те је један вешт сликар копирао исту слику, и понеће је собом. Намерава је послати у музеј у Београд. Написао је једну лецу песму Помпеји, читао ми је. Каже ми, да је и о Везуву нешто зимус писао, али не може да нађе; забацило се негде. Ја мислим да му је овако, особито од како је болестан, много рукописа пропало.

Владика је јуче пре подне ишао краљу, те се с њим опростио, и рекао му збогом. Том приликом метнуо је све ордене и ленту преко прсију, и приписао је сабљу. Иначе нигда их не носи. Ја и Ђука ишли смо с њиме, као његови ађутанти. Краљ сада седи у Казерти. То је мала, али пријатна варош. *Смо је неколико сати далеко од Неапоља. Ишли*

смо на железници и то у оним истим колима, у којима се краљ вози. Кола су врло лепа, изнутра су обложена свилом и позлаћена. Нарочити воз кренуо се из Неапоља због владике. Брзо смо отишли, јер се нисмо нигде путем заустављали. По жељи владичиној и ја сам био обучен у црногорске каљине. Нешто сам узео од сердара Андрије а нешто од Вукала, који су код куће остали. — У Казерти на станици дочекају владика двоја краљева кола и ађутанти. Краљева палата није далеко од железнице. Она је лепа и велика; рекао би човек да на самим стубовима стоји, толико их има. Степенице особито су велике, и необично широке, могао би батаљон војника по њима марширати. У ходнику и пред краљевом собом дочекало је владика много официра и генерала; и одмах отворише се и једна велика врата, и краљ прими и одведе свога госта.

Ми останемо разгледајући слике по дувару, и забављајући се с оним генералима. Или боље да кажем они су се забављали с нама, гледајући црногорско одело и оружје. За сваку су маленкост запиткивали. Видели су Ђукин јатаган, и питају: је ли колико турских глава одсекао? Ја кажем Ђуки шта питају, а он им одговори: „Молто, молто!“ (много, много!). Па ми рече те им преведем и кажем: да је тај јатаган много и српских и турских глава одсекао, јер је најпре био једног наше, па су Црногорци ухватили нашу и посекли, а овај му нож узели. За тим показа им турски натпис на ножу. Они гледе златом извезени натписе и питају: шта значи? „То значи, — одмах одговори

Ђука — не носи ме жедна!“ Рекох му ја: „Море, Ђуко, неће тако бити; не знамо шта то турски нише“. — „Кажи ти њима, — рече — да је тако; а ако не верују, пека сами читају“.

Провели смо тако у разговору око двадесет минута; док се наједанпут она велика врата отворише, и краљ испрати владику, и опрости се с њима. Том приликом краљ је и на нама свој поглед задржао. Ми се сви дубоко поклонимо осем Ђуке. Кад смо силазили низ басемаке, рекох му ја: „Бојан, Ђуко, ти се ни мало краљу не поклони!“ — „А Бога ми јеси чудан! — одговори ми Ђука, — краљ од кад се родио данас први пут гледа Црногорца, па и то зар погрбљена да га види!“

Кола су нас опет чекала. Краљ понуди владику, да се мало на колима по парку прошета, и владика је то примио. С Ђуком се они официри, који су нас до кола испратили, вајдуже праштале. Он им, рукујући се с њима, пола талијански пола српски говори: „Адио ђенерале! адно, шињор колонел! Што носите те сабље цијелога живота овудијен у залуд? Дођите у Црну Гору, да сијечемо Турке!“ — Парк је одмах до краљевог двора: леп је и врло простран: Возили смо се по њему тамо амо до једног прекрасног водопада. Ту смо се мало задржали, одатле смо се одвезли право на станицу. Пред нама је свуда ишао један дворски коњаник. На колима, на амовима, на хаљинама дворских слугу што су нас пратили, виђали су се извезени бели кринови. То су знаци бурбонске династије. Они су у Француској увенули; овде још у потпуном свом заносу цветају, као пре сто година. Краљ Фер-

динанд II влада овде пуних двадесет година. С почетка своје владе био је приступан реформама и добрим уредбама. Но доцније изопачио се. Године 1848. био је приморан да објави устав, но како су се мало револуције утишале, укинуо је одмах устав. Њему је сада око четрдесет година.

Од Неапоља до Казерте пут иде кроз саме равнице. И с десне и с леве стране урађена је земља као каква башта. Ниједна стопа земље није остала незасејана. — Кад смо дошли кући, пита Вукало Ђуку: „Како ти се допада краљ?“ — А Ђука му из Горског Вијенца одговори: „Да не бјеше под оним именом, не знаше се бојат’ од урока“. — Вукало се врло радује, што ћемо скоро поћи на пут. Како какву скрињу затвори, или какав пакет веже, свагда рекне: „Е да Бог да те до Цетиња не дријешно!“ — Ђука каже: „Ђе је гођ господару добро, ту је и мени добро!“ — Сердар Андрија пуши па вели: „Мени је све једно: овако ћу сјећети и на Цетињу“.

IX.

На пароброду — априла 1851.

Зелене горе
И плаво море
На пут ме зову,
У радост нову.

Рано сам устђ, још нема зоре, —
 Лепо је време, небо се ведри;
 Нема ни ветра, тихо је море,
 Мирно ће наша лађа да једри.
 Весело моју младост проводим,
 Слободно као птица на грани:
 Кад хоћу поћем, куд хоћу ходим;
 Нит' ми ко вели: пођи, ни стани!

Цела Јевропа башта је мени,
 По којој ја се безбрижно шетам:
 Лондон и Берлин, Париз чувени,
 Пролазим редом, улице чепам.

На ево ме сада на дну Италије,
 А за месец дана, ко зна где ћу бити!
 Путовање моје намишљено није:
 Куд ћу прекосутра, сутра ћу видити.
 На лађи, на колу, у граду, у селу,
 При игрању шаха, при пићу и јелу,
 Различни путници, разни разговори,
 За час путовању други се план створи.
 Познанство какво, где се и не надаш,
 Одвешће те у свет, о ком и не сађаш.

У име Бога дај да се спремам!
 Полазак близу, а време лети.
 Пртљага много са собом немам,
 Могђ б' га у две руке понети.

Али све је тамо амо
 По свој соби разбацано;

Све што тражим, не знам гдѣ је,
Ништа на свом месту није.

Што се не може наћи, сложити,
То ћу оставит', нећу носити:
Зима је прошла, зимске хаљине
Бацаћу овде, сад су врућине.
Нећу понети ни амрел овај,
Ни овај пакет, ни штап онај,
Ни оне чизме везувске моје,
Што тамо међу књигама стоје,
Ни овај пешир, ни рукавице,
Ни ово, --- ни оно, — саме ситнице!
У сваком месту где има хлеба,
Може с' и друго наћи што треба.
Мање пртљага, мање и бриге.
Нећу да носим ни ове књиге;
Живот је кратак, требе да с' хита,
Ко ће по други пут да их чита!

Тасо, Ариосто, и црни Данте,
Нежни Петрарко, не марим ни за те.

Што у вама стоји, то у срцу носим,
Читаћу вас опет, кад се опет родим,
Ја пугујем сада и вароши бирам,
Те по њима „долче фар њенте“ штудирам.

Друге државе, други језици,
Други народи, други песници,
Друге вароши, друге радости,
Друга познанства, друге сладости,

Друге пијаце и друге робе,
Други хотели и друге гозбе.

Живот, ако није вечита промена,
А он је мртвило без свога имена;
Налик на магаре што сувачу вуче,
Довек наоколо, данас ко и јуче.

Ко луна на врата? — „Време је веће!“ —
Добро, добро будан сам ја.
Пасош и рачун! — „То газда донеће: —
Спремна чекају чуна два.“

Већ дан свиће, сва се брда
По врху румене;
Сад ће сунце да обасја
Долине зелене.
Цела варош јоште спава,
Нигде вреве нема;
По гдекоји само путник
На пут се опрема.

Још ове мале идоле да сложим,
За спомен са собом хоћу да их носим:
Мали тај идолчић од камена зграђен,
После две хиљаде година сад нађен.
Негда му лизаше храмe и олтаре,
А сад га ја триам овде међ цигаре;
Ни име му не знам како с' онда звао,
У пустој Помпеји њега сам нашао,
Ко би данас реко, о наш Боже мно!
Да је ово негда твој колега био.
Шта остаје за нас, слаботиње ове,
Кад судбина таква постиже богове?

— Хајде еада, слуго, ствари у чун вуци.
Ха, ето и газде са контом у руци!

Ти плавиш, зоро красна,
Твој сјајни блиста зрак;
Ја путник плаћам конте,
Од њих ме хвата страх.

Кратак је живот, још краћа младост,
Мед док се не куса, докле није сладост;
Живот неуживан сленац је што гледи,
Новац док е' не троши, он ништа не вреди.

— Накриви капу на десно уво,
Строши што ти је отац сачув'о
Не брини с' ништа, судба се стара,
Док траје људи да буде пара.
Све једно, биле у своме цепену,
Ил' се шетале по туђем свету.
Човек је створен, да се умножи,
А новац зато, да се потроши.
— Плаћено све је! Хајдемо веће,
За младе људе свуд цвати цвеће,
Та њима све су тегобе лаке,
За њих су многе горчине слатке.
Младост је свима златно нам време,
Још не познаје живота време.
Она безбрижно у срећи плива,
Што је год сретне, то све ужива.

Веслару, де махни!

„Сви остајте збогом“!

Рукама обема,
 Тамо морској страни,
 Пароброду оном,
 Што се на пут спрема.

Зора зори, дан је створен,
 Ко год хоће нека чами;
 Мени сав је свет отворен,
 Сваки крај ме себи мами.
 Хајд'мо, хајд'мо, само даље,
 Сав је живот путовање,
 Нек нас срета на свем путу
 Срећа, љубав и певање.
 А незгоде дођу л' какве,
 Младост може све поднети!
 И кроз беде и невоље
 Са весељем младост лети.

Нема за њу ништа тешког,
 Ноге лаке и одморне;
 У жалости нађе смешног,
 Неоре су за њу орне.

Пароброд готов, ал' јоште чека;
 Сви смо на броју, ал' једног нема.
 Топова од свуд чује се јека,
 Госта свог милог Неапољ спрема.

Ето га, ето! — Већ доходи,
 Краљева шајка њега води.
 Прати га много официра
 И другог света и госпode;

Свака му лађа салутира,
Покрили чамци глеђу воде.

Све што га игда чуло, вид'ло,
То све се јутрос зором дигло,
Да му искрено отвори груд,
И да му каже: срећан ти пут!

Са крова лађе он се јавља,
И сваком поздрав отпоздравља.
Прошло је, кажу, времена доста,
Везув не имб дичнијег госта.

Ко је тај путник што е' навози
На дубоко сиње море?
— Тим се путником Српство поноси:
То је владика Црне Горе! —

Везув се пуши,
Море пенуши,
Сунце се рађа,
Креће се лађа.

О мила места, по вама сада
Посљедњи пут се мој поглед шета;
С вама се прашта сад на свакада,
Полазећ' даље пут бела света.

Збогом, о крају,
Подобан рају!
Љубимче климе,
Где нема зиме;
Где има цвећа
И без пролећа;

Где нема дана
 Необасјана.
 Неапле, збогом!
 Праштам се с тобом.

Тридесет дана прошло је веће,
 Од како тебе овако гледам;
 Њих ћу се, као часова среће,
 До гроба мога свагда да сећам.

Збогом, земљо мила, где Виргил почива;
 Где несташна младост и на јави снови;
 Где перанце цвате и жуте цитроне;
 Свагда топло сунце греје лазароне;
 Где чаробно неко плаветнило трепти
 По свим крајевима и зими и лети;
 Где мишине светске, човеку предане,
 На рај какав други помислити бране!

Збогом, обале, где сам ходио,
 Ил' се у чуну тихо возио!
 Хладови, збогом, где сам седио;
 Путови, где сам с коњем јездио!
 Острви, стазе, зидине старе,
 Портичи, Помпејо, Кастеламаре!
 Збогом утоке, брешчићи, долине,
 Пуни красоте, пуни мишине!
 — Возуве, што се тако дижеш,
 И твојим врхом у небо стижеш,
 Лава се твоја већ доста лила,
 Збогом, и штеди та места мила!

X.

У Риму, априла 1851. г.

Када човек први пут улази у овакву једну варош, с којом је светска историја тако тесно скопчана, обузму га нека осећања, о којима не може сам себи рачуна дати: осврће се свуда, где ће да види оне људе и догађаје, о којима је читао и слушао. Кад смо се приближили канијама Рима, све што сам из историје о Римљанима знао, поновило ми се у мислима: њихове борбе и триумфи, њихови јунаци и оратори; њихова богаства, науке и слава; њихови богови, богиње; њихови императори и републике — све ми је то на ум пало. Али од свега тога ништа нема! Нашао сам Рим, али нисам нашао Римљане. Место триумфа иду по улицама латије; место богатих Крассуса, Лукула, Вителија, просјаци не даду ти из куће изаћи; место Цинцината, Катона, Брута среташ по улицама босе калуђере; место Јупитера с громовима у руци стоји статуа Светог Петра, и држи два кључа, — кажу, да су то кључеви од раја; место Цезара седи у Ватикану један смирен старац. — На оном месту, одакле су полазили римски легиони, да иду да прегазе Галију и Британију, вежбају се француски војници! — Варвари Гали дошли, да чувају Рим — Рим, који је свет освојио и њиме по својој вољи владао!

Хоћемо ли из Рима говорити штогод о прошлости Рима? Говорили бисмо, кад би се у тридесет врата могло прећи тридесет векова. Циклус

прошлост Рима — то је писати историју старог света. Томе није место овде. Путници у својим белешкама спомену само по гдекоју годину, по гдекоје име, и по гдекоји догађај из океана римске прошлости. Они у својим писмима говоре о оном, што само пред њих изађе и што је спојено са развалинама, поред којих они пролазе. Тако ћу и ја чинити. Историја Римљана, кроз коју ћемо овде само ради опомене протрчати, свакоме је позната још из детињства. Ниједна школска врата не можеш отворити, а да не чујеш штогод о њима. Кад странац први пут по улицама Рима иде, чини му се да иде кроз неку варош, где је провео своје детињство. Пита за Пантеон, за Колосеум, за Капитол, за форум, као за какве старе своје познанике.

Да пређемо брзим кораком историју Рима; да протрчимо, тако рећи жмурећи, кроз тамне сводове од три хиљаде година, па да се онда зауставимо пред развалинама, које и данас стоје пред нама. Почетак историје свију народа и старих градова завијен је у маглу и таму. Све историје почињу измишљеним гаткама.

О постанку и трајању Рима кажу књиге и причају људи овако: Нека рођака краља Нумитора свештеница Реа Силвија, преступи свој завет, и роди близанце, Рема и Ромула. Ова деца буду бачена у реку Тибар; таласи нанесу их на обалу, и, на њихову дреку, дође курјачица, те их дојила, док их један пастир не нађе, те их узме к себи и одгаји. Они, кад одрасту, намисле основати једну варош, но сваде се и побију око тога, ко ће бити

старешина; Рем погине, а Ромул остане, и оснује варош, која се по његовом имену назове Рома, или, као што је ми зовемо, Рим. Да би примамео света, да у његовој вароши живи — јер с почетка није их било више од једне хиљаде — прогласи Ромул своју варош за уточиште свију бегунаца. Ко год дође у Рим, био је слободан. Онда са свих страна поврве злочинци, робови и бегунци од сваке руке. Тако Рим, за кратко време, истина не постане уљудан, али постане многољудан. Сви су били бескућници и војници. Жена није било. Ко ће за оваке људе да се уда! Ромул позове суседно племе, Сабине, на гозбу и на игру изван вароши. Усред тога весеља сваки Римљанин шчепа по једну женскињу и утеку натраг у своје опконе. То буде узрок рату. Најпосле тако се сагласе: да Ромул и краљ сабински упоредо владају, и да се та два народа споје у једну државу. После пет година убију сабинског краља, и Ромул остане сам старешина над свима.

Одмах, с почетка, основали су сенат и увели су неки начин религије. Ромул се осили и почне тирански владати. То сенату буде противно; договоре се и — Ромула нестане: они свуда разгласе, да га је орао Јупитеров однео на небо. После њега сенат набере Нуму Помпилија себи за старешину. Он је био од сабинског племена; увео је неке законе, уредио неки начин календара за означање времена. Он је припитомио мало Римљане, и увео у обичај земљорадњу. Рим је основан око 750 године пре рођења Христовог. Они су рачунали године од постанка Рима, док нису примили хришћанску веру

и хришћански календар. После Нуме владали су још пет владалаца до 245. године пре рођења Христова; а те године укину монархију, и уведу демократски начин владе, под председништвом Брутовим. То је онај Брут, што је у сталности својих републиканских начела осудио своје синове на смрт. Кад се после нађе република у опасности од својих спољашњих непријатеља, Римљани виде, да им је потребно сву снагу сјединити у једној руди; био им је потребан диктатор. Цинцинат остави свој плуг, и прими се те грађанске дужности. То је било 255. године од основања Рима. За тим настану унутрашњи раздори, немири и промене разних начина владе. Постану децемвири, који су имали неограничену власт. По том искрену цензори. Године 322. куга је морила страшно по Риму. Камил постане диктатор. Огласи рат Галима. Пођу против Самнита и против Пирха краља епирског, Ханибал, Картагенац, пређе преко Алпа; победи Римљане код Кане (216 г. пре Хр.) Он се није умео користити овом победом; место да иде управо на Рим, он се заустави. Та га погрешка упропасти. Римљани се приберу, ударе на њега и победе га; он се отрује. Тада почну Римљани освајати земље у Илирији, Грчкој, Македонији, Африци и у Сирији. Марије победи неколико пута Тевтоне; за тим буде протеран из Рима. Сула постаде диктатор, но брзо пропадне. — Помпеј се прослави, Цицерон својом речитошћу уништу Катилинину заверу. Због неслоге између Помпеја и Цезара појави се грађански рат. Цезар пређе преко Рубикона. Помпеј, побеђен, жалосно сврши свој живот.

Република издахне, но и Цезар, диктатор, буде убијен усред сената. Настане опет триумвират. У време рођења Христовог прогласи се свечано Август за императора. Он је владао 44 године, и за то време многе поправке, нарочито у законима, учинио. За њим су били императори: Тиберије, Калигула и Нерон. Не зна се који је од кога био већи злочинац и тиранин. За време владе Августове родио се Исус Христос, а за време Калигуле ра-спели су га.

Око тридесет година пре рођења Христовог било је у Риму преко четири милиона становника. То је било златно доба римске књижевности. Онда су живели: Virgиле, Хорације, Овидије и многи други. Било је повремених листова за новости, за судске расправе, за огласе итд. и брзо су разашли те листове пошто по целом царству. Имали су до пет стотина хиљада војника. Грци, које су они као робове куповали, постану им учитељи у свему. За један дан, у Делосу, продано је таквих робова десет хиљада. Богати Красс имао је само непокретнога имања за двадесет милиона талира.

Император Васпазијан (70 год. после Христа) владао је мудро и разборито. За времена његова зидан је велики амфитеатар, чије развалине и данас стоје, и који је познат под именом Колосеум. Његов син, Тит, за две године своје владе прославио се својом добротом. Човечанство ће заборавити његове победе, али нигда неће заборавити оне његове речи: „Данас ми је пропао дан, јер нисам никакво добро учинио!“

Нерва (почео владати 96. године после Хри-

ста), Трајан (98. год.) Марко Аврелије (161. год.), били су добри и паметни императори. За времена Трајанове владе начињени су многи мостови и путови. Тада је подигнут и први мост преко Дунава, код Кладова.

После још многих императора дође на престо римскога царства Константин Велики, који је седео у Византији, у Цариграду, названом по његовом имену Константинопољ. Почео је владати око 320. године. Он је пренео столицу у Цариград, пошто је освојио Рим. Био је нечовечан, осветољубљив, неверан, неморалан. Осем многих других убио је своју жену и свога сина. До ово доба хришћани су били свуда гоњени, сечени, мучени и убијани. Особито око 167. године гонио их страшно Марко Аврелије. — Цар Константин, који је такође мучио и гонио хришћане, на скоро пред своју смрт, одрече се идолопоклонства, покрсти се, и после смрти — посвети се.

Први узрок распадања римскога царства био је пресељење престола у Цариград. Константинова три сина намисле поделити царство. Аларик удари на Рим, освоји га и допусти војницима три дана да га пљачкају. Гензерик, краљ вандалски, то исто учини, и његови војници пљачкали су и пустошили Рим пуних петнаест дана. Римско је царство било већ раскомадано. — У Риму владало је још неколико императора до 485. године. Последњи император звао се као и осниватељ Рима, Ромул. — После тога владали су краљеви и папе. Карло Велики освоји Рим (774. г.) и крунише се као император.

Папе рачунају своју владу од Светог Петра; он је био први папа, и то од 33. до 65. године после Христа. За њим је до данас следовало и седело на његовом престоу 257 папа. Они су били врло моћни и врло слаби, како је кад свет веровао у њихово проклетство и у њихов благослов. У Риму држе да ниједан папа не може владати дуже од Светог Петра. За ових 1850 година само су њих четворица по 25 година владали. До 526. године све папе што су владале, на броју њих 55 — посветили су се. За ових последњих триста година није се ни један посветио, а у будуће, разуме се, да се неће ниједан више посветити. Садвшњи папа зове се *Пијо Ноно* (Пије Девети). Изабран је за папу месеца јуна 1846. године. Он је био либералац и тежио је за јединством Италије, зато су се сви Талијани његовом избору обрадовали. Надали су се, да ће он много принети њиховом ослобођењу. Но *Пије Ноно*, кад је сео на свету столицу, престао је бити светац, променио се сасвим. Нашао је кључеве Светог Петра; не мора више погрбљен ићи.

У данашњем Риму живи око 188 хиљада душа, нерачунајући ту и путнике, којих има на хиљаде у свако доба, особито зими и око Ускрса. Мало је кад кажем да сто хиљада странаца сваке зиме луњају по Риму, Неапољу, Флоренцији и другим талијанским местима. Кажу да је број Руса, нарочито у Флоренцији, надмашио број Енглеза. Руси беже у Италију од мраза, а Енглази од магле.

XI.

У Риму, априла 1851.

Ниједна варош на свету нема да покаже путнику толико остатака из старог века, колико Рим. Ми сваки дан, од јутра до мрака, ходимо, разгледамо их. Није ми могуће у овако кратком времену писати о свему ономе, што смо видели и чему смо се дивили. Године би требало овде провести, редом једну по једну знаменитост гледати, штудирати и описивати. Ми их брзо пролазимо. Владика жели да их види. Гдекоја слика Рафаслова, гдекоја огромна развалина задрже га по неколико тренутика. О ономе, што му се свиди и што га мало забави, при поласку рекне неколико речи, у којима обично изјави оно, што је осећао за време гледања. Често каже и своје примедбе. Он не мари да их запише, али свагда је желео, да их когод чује. Једном, кад виде да ја о неким римским зидинама нешто бележим и пишем, рече ми: „Јами то, чоче! То је хиљаду пута описано. Хајдемо даље! Доби други пут без мене, па пиши. Рим ће још хиљаде година трајати и хиљаде ће њих то још гледати и описивати“.

Владика је јесенас прошао кроз Рим, кад је путовао у Неапољ, али је оставио да га разгледа сада при повратку. — Свуда га са особитим одликовањем сусретају. Пана је заповедно, где год владика дође и што год захтели да види, да му се одмах отвори и покаже. Свуда нас прати и спро-

води један францишканац, по имену Ђурчић¹; он је родом из Дубровника. Млад, учеван и врло разборит човек. Добар Словенин, добар родољуб. Врло лепо говори „нашки“. То му је матерњи језик. Гундулића и друге дубровачке песнике зна на памет. Многе реткости што смо видели, имамо само њему захвалити.

У цркви Светога Петра били смо већ неколико пута. То је прво што путници иду, да виде, чим из кола изађу. На први поглед нисам се ни мало зачудио. Од толико година слушао сам и читао, да је то највећа црква на целој земљи, да је то највећи споменик хришћанског света. Према томе моје уображење, у својим представама, није се могло ограничити. Зато ми се на први поглед и учини Петрова Црква незнатнија од многих других, што сам до сада видео. Цркве: Светог Павла у Лондону, Светог Стевана у Бечу, Нотр-дам у Паризу и црква у Штрасбургу — много су ме више зачудиле него Петрова Црква у Риму. Онај готски стил, оно црно камење, из којих тамна прошлост ћутањем говори, побуди у гледаоцу, кад их први пут види, таква осећања, која се не понове при погледу на беле, праве и неокићене зидове Светог Петра. Тек пошто сам је дуже и више пута изнутра и споља сматрао, уверим се, да је заиста грдно велика, и да није мања од свога гласа, што се по свету разноси. Владика ми каже, да се и њему тако исто с почетка учинило. Чујем, да се тако готово свима странцима догађа. На први по-

¹ Доцније је био бискуп у Лешу, у Албанији.

глед не може човек њену целину у својој души да смести. Има зграда, које кад пређу неки извесни ступањ величине и висине, не чине се више очима људским да су тако велике, као што су.

Изнутра је Петрова Црква леним мозаиком ишарана. Икона нема много, али су све лене и велике; кубе на средини врло је високо; од свију зграда на свету само га једна пирамида у Египту и тороњ у Штрасбургу надвишује. Многобројни стубови, који су врло дебели и високи, држе сводове цркве. Код сваког тог стуба има исповедаоница; за сваки језик има калуђера, што седе и исповедају. Олтара има на све стране, куда год погледаш. У врху цркве, близу главног олтара, стоји колосална статуа Светога Петра. Она је од бронзе. Претопили су статуу Јупитерову, те из ње начинили ту статуу Светом Петру. То је необично велики кип и стоји у особитом поштовању. Ту, где је ова црква подигнута, била је башта Неронова. Ту му је било позориште, у коме је за забаву његову и Римљана, хиљадама хришћана погубљено и од зверова растргнуто; кости њихове остављене су ту одмах у једну пећину; ту је била прва гробница Светога Петра. Тек доцније, по свој прилици у време цара Константина, подигну на овом месту један храм, а око 1450. године почне се зидати једна велика црква. Њено зидање полако је напредовало, и, после разних измена, довршила се тек пре сто година. По рачунима потрошено је на ову цркву четрдесет и седам милиона талира. У ову суму не рачунају позлату, мозаик, поправке и сличне *трошкове*. *Украс* и позлата само главног олтара

износи сто хиљада талира. Ту је гробница Светог Петра, у коју се слази низ једне степене. Сто двадесет кандила вечито горе на његову гробу. Много још светаца и калуђера лежи испод других подземних сводова ове цркве. Ми их нисмо све гледали. Нас је највише занимала вештина руку људских; и, које смо походили, то смо чинили само због прекрасних статуа од Бернина и Канове, које су на њиховим гробовима.

Пијаца пред црквом Светога Петра такође је лепа и знаменита; она је налик на амфитеатор, и окружена је са три стотине стубова. Уред те пијаце стоји усправо један обелиск. Још император Калигула донео га из Египта. Он је једноставан, сав од једнога камена, а висок је 72 стопе; по њему нема хијероглифа. Сада на врху његовом стоји крст, знак победе хришћанске. — На пијаци има две чесме. — Готово на свакој пијаци у Риму има по једна чесма и по један обелиск. То нису обичне чесме, то су прекрасни споменици вештине, из којих избија на све стране бистра и лепа вода. Све су чесме окићене киповима. Само је обелиск на Петровој Пијаци сачуван читав, а они други окрњени су, а где који су и пребијени; јер кад је Рим био толико пута паљен, пустошен и пљачкан, онда су и они обаљивани. На оним другима има и хијероглифа. Многе ове обелиске нашли су, кад су штогод копали, дубоко у земљи затрпане. Тако су нађене и многе статуе, које су толико лепе и важне, да им се новчана вредност не може означити. И сад још нешто налазе у земљи од велике реткости. Стари Рим лежи у

земљи; то се познаје и по неким старим зидинама, које са својим прозорима сада до земље допире. На многим местима по седамдесет стопа земље, камење и свакојаке рушевине, лежи озго на пијацама, улицама, купатилима и петалиштима старих Римљана.

Ватикан, палата где папа седи, одмах је до Петрове Цркве. Ту су многе знаменитости. Ватикан састављају више палата, које су у току времена дозиђиване и међу собом спојене. Она је на три ката; од хиљаде година стоји овде, јер зна се, кад је Карло Велики у Рим долазио, да је у њему седео. У Ватикану, које капела које соба, које различитих галерија, има десет хиљада одељења. Има осам великих и широких, а две стотине других, мањих стеница. Ту су смештене многе старине, слике, музеји, библиотеке, статуе. Стотине грдно великих соба напуњене су тиме. — Владика се најдуже задржавао у галерији слика, и то гледећи *Преображење* (трансфигурацију), прекрасну слику од Рафаела. Ту се највише путника сустигну, јер се при тој слици сваки заустави. Та је соба свагда пуна света; сваки се занесе гледањем. Слика је колико читав дувар. Христос је целокупан у природној величини представљен. У његовом лицу, које је само доброта, изражене су све врлине. Не може човек очију да одвоји од те слике. Што је дуже гледа, све му се више свиди, и све више жели да је гледа. Овакав идеал доброте, као што је ово лице Христово, не може се нигде више на платну видети. Сликари са свију страна долазе, те копирају ову слику. И сада че-

творица седе и раде, међу њима бејаше један Рус. Владика је сео на столицу, и тридесет минута гледао је непрестано у божанствено лице Христово. У целој Италији ништа му слађе није било гледати од ове слике. „Заиста — рече при поласку — кад би ова Христова слика могла проговорити, прве би јој ријечи биле: Не чините другима оно, што сами себи не желите. — Вјера без добрих дјела мртва је“.

Од оваке нежне слике, после неколико тренутака, дођемо пред мраморну групу Лаокона, свештеника Нептунова. То је једна од најчувенијих и најславнијих статуа, што је игда из мермера истесана. Велика змија увила се око Лаокона и његова два сина, којима је у помоћ он дотрчао, и, уједајући их, увила се око њих тако, да је страхота погледати ову борбу и оне муке. То је тако вешто представљено, да човек заборави да је то од камена; чини му се, да их гледа живе. Чисто ослушкује да чује писку змије и јаукање дече и њихова оца. Ова, у свом роду ненадмашна статуа, нађена је у Риму, у земљи, пре триста година; а има више од две хиљаде година како је начињена. Једни држе, да је вештак изрезао ову статуу по стиховима и епосу Virgилејевом, а други опет кажу, да је Virgилеје, гледећи на ову камениту групу, оне своје стихове написао. Владика се није дуго задржавао при овој статуи; грозне представе не може да гледа, оне га сневеселе. „То би — рече — Омер-паша или који од турских султана наместио у својој трапезарији, да слађе руча.“ — Задржали смо се при другим врло лепим киповима, којих у Ватикану мноштво има од сваке

руке. Гледали смо са задовољством Херкулеса, Бакуса, Минерву, а нарочито чувену и прослављену статуу белведерског Аполона. То су све послови старих Грка и Римљана. Ни данас, у деветнаестом веку, нико их не може у тој вештини да надмаши. Данашњи вештаци само их подражавају и копирају.

Походили смо Пантеон. Он је зидан у време рођења Христовог. Стоји још целокупан, у свему је добро сачуван; у њему нема никаквих слика ни украса. Прочеље споља врло му је лепо, многи коринтечки стубови дају му величанствен изглед, сваки је стуб једноставан и од гранита. Стубови су високи по осамнаест стопа, а тако дебели, да их два човека једва могу рукама обухватити. И овај Пантеон покрштен је: и у њему има кретова, олтара и кинова хришћанских. Зауоставимо се на гробу Рафаеловом; он је овде, по својој последњој жељи, сахрањен. На његовом гробу нема никаквог споменика; једна богородица од камена стоји му више гроба. У Пантеону нигде се нисмо зауставили; на гробу овог највећег сликара на свету стали смо. Нашли смо још путника где стоје и ћутећи гледе. Ништа се није видело, што би погледе могло забавити, али сваки је мислио на послове Рафаелове. На другој страни Пантеона сахрањен је Корецио, такође врло славан сликар. Пантеон је врло стално и јако здање, зидови су му деветнаест стопа дебели. По облику његовом озидан је много лепши и већи Пантеон у Паризу. Французи су у свему надмашили Талијане, али немају Рафаела.

XII.

У Риму, априла 1851 г.

Да продужимо наше путовање по Риму. Оно је за мене занимљивије од свију досадањих мојих путовања. Куд се год обазреш, има се нешто знаменито видети: сваки те камен опомиње на какво славно име; куда год корачиш, свака је стопа један лист светеке историје. — Походили смо Квиринал, Цезарову палату, римски форум, и седели смо и одмарали се на пустим и усамњеним развалинама Колесеума. То су места, која путници за време свога бављења у Риму по неколико пута посећавају и разгледају. Најстарији монументи из старог римског доба налазе се око форума; кад смо ишли низ велике капитолске степенице, били смо у средини међу њима. Саме развалине! То је право име за послове наших руку; тако се зове прошлост људека. — Римски форум, где су се толика историјска дела свршила, где је уговаран рат и мир; форум, где се судбина света решавала, лежи у развалинама, и сада се зове „кравља пијаца“! — Нашем погледу учинило се, да су јуче са својим варварским четама овуда прошли Аларик, Гензерих и Атила. Грабеж и пљачка подигли су и оснажили Рим, грабеж и пљачка оборили су га и претворили у руине. Ко сабљом сече, од сабље погине. Што су Готи, Вандали и Хуни оставили усправо, дошли су Нормани и оборили. Опљачкани народи по далеким крајевим Азије, Африке и Јевропе давно су освећени. На огњингу њихових

каким предметима из старих римских времена, са овог стуба прегледају хајине, оружје и т. д.

Триумфалних капија има више, но све су готово поразваљиване, осем капије, што је подигнута у славу цара Константина; она је још целокупна, није велика, али је врло лепа, озидана је на три свода. Мало даље од ове капије пружио се Колосеум, као лешина каквога гиганта. То је највећи амфитеатор што је игда на свету био. Зидан је за време владе цара Веспасијана; зидали су га заробљени Јевреји, које су Веспасијан, а после његов син, Тит, из Сирије довели. То је било на седамдесет година после Христовога рођења. Кажу, да су га за четири године озидали. Сто хиљада људи могло је у њему стати и гледати представе, или боље рећи злоставе. Сви су гледаоци обично седели. И сад се познају места одређена за седење. Познају се ложе одакле су императори, свештеници и друга госпоштина, гледали. Кажу, да је Титус довршио овај амфитеатор, да је у њему за сто дана, сваки дан, давао представе Римљанима, и да је на тим представама погинуло две хиљаде гладијатора (бораца), и пет хиљада које лавова, које тигрова, које других дивљих зверова. Кад борац надвлада зверку, или зверка растргне кога борца, то је било весеље за Римљане, од радости пљескали су рукама. Овакве сурове забаве стварале су сурове људе у колиби и на престолу.

Колосеум, онда кад је зидан, био је у средини Рима, а сада је сасвим изван вароши, у пољу; толико се Рим смањило од онога доба. Према је много камења од њега разнесено, још су зидине

врло велике и високе. Читаве цркве, палате и т. д. озидао је грађом, што је одавде извађено. Сав мермер, што је узидан у палати Фарнези, однесен је са Колосеума; а то је најлепша палата у Риму. Колосеум не зове се тако по својој величини, него по колосалној једној статуи Нероновој, која је пређе била на том месту. Кажу, да је та статуа била 130 стопа висока. Колосеум озидао је од самих великих стена. Ту је одмах и чувени брешчић, што се зове Палатин, где се, осем многих других развалина, налазе и руине палате римских императора. То су врло велике развалине; али ништа друго него развалине. Бриљан, вињаге и дивљи коров по њима расту; по гдегде зелене се такође и леци жбунови лаврових дрвета. Ту је основатељ Рима, Ромул, седео. Нерон највише је ову палату украсио, и њене зидове на све стране наставио и продужио. Онда се она звала „Неронова златна кућа“. — Три стотине најлепших статуа украшавали су ову палату. И сад се још налази много украса и ликова, изрезаних у мермеру и узиданих у дувару; много их је разнесено, и непрестано се још разносе.

Ми обично свуда на колима идемо. Где има што да се види, ту изађемо из кола и гледамо. Владика не може много да иде пешке. Кад седимо у колима, одмарамо се од ходања по галеријама и црквама. Може се и из кола много којешта видети, особито триумфалне капије, обелисци, пијаце и на њима чесме. Пијаца има у Риму око сто педесет, и све су окружене лепим палатама, украшене статуама, обелисцима, чесмама итд. — У

колима возимо се обично полагаано. На многим местима зауставимо се и гледамо из кола. — Свраћали смо у храмове Јупитера, Фортуне и Минерве, које су стари Римљани својим боговима пре две хиљаде година зидали. Сви ови и још толико старих храмова, који само нису сасвим срушени, претворени су у цркве и манастире. — Гледали смо остатке старинских купатила. Римски императори подизали су за прости народ купатила уред Рима. У томе су тражили популарност; требало им је да се допаду народу. Они су и јавна купатила као и сва друга здања и заводе украшавали статуама, мозаиком итд. — Најлепше статуе, као што је Лаокон, Аполон и још гдекоје, нађене су затрпане у оваквим купатилима; а и сама та купатила била су затрпана, и нека су тек у новија времена нађена и откопана. Јавних купатила у старом Риму било је много, и врло су велика и пространа; најзнатнија су: Агрипино, Трајаново, Титово, Каракалино. Ово последње тако је велико, да се у њему могло хиљада и шест стотина људи сместити и у једно исто време купати. Данашњи Римљани немају ни једнога таквога купатила; купају се у Тибру, где који стигне; или боље рећи никако се и не купају. Чистота није особито својство Талијана. Да није Ускреса и Божића, они се не би видели од прљавштине; у очи та два празника они се шишају, мију, купају, тресу поњаве, крече и перу себе.

Осем државних галерија има у Риму још много приватних збирака, у којима се може видети по хиљаду слика од славних сликара. И тамо смо били.

Ко би могао проћи кроз Рим, да не види прекрасне палате као што су: Корзини, Алтијери, Фарнези, Сиада, Дорија, Боргези, и слике у њима. — На којој год цркви или палати отвориш врата, нађеш вајарске и сликарске послове такве, да им се мораш дивити. И сами хладни Енглези спадну с ногу трчећи, да све виде. Човек још не зна, зашто воли оно што је лепо. — Зато што је лепо! То је сав одговор. Путник који нигда није о скулптури и сликарству мислио, кад путује по Италији, сам не зна како се у те вештине заљуби. Непрестано о њима чита, непрестано о њима мисли. И кад спава, о њима сања. По самом изразу слике погађа која је из школе холандеке, која из талијанске. Очи су му већ привikle да разликује једну школу сликара од друге.

Кад се гледањем пе вароши уморимо, онда се возимо по околини Рима. Походили смо цркву Светога Павла, до које смо се готово читав сат возили. Тој цркви има хиљада и пет стотина година. Много је пута горела, и од варвара, особито од Сарацена, пљачкана и рушена. Један пут ударио је гром, те је запалио. Ту почива тело Светога Павла, а глава му је, како кажу, у Латеранској Цркви у Риму. Недалеко од ове цркве има друге три цркве, на оном истом месту где је Свети Павле посечен. Кажу, кад му је глава на земљу пала, да је три пута одскочила од земље, и где год је пала, онде је извор воде потекао. Код свакога тога извора, који и данас извиру, начињена је по једна црква. Оне се тако и зову: *Тре фонџане* (три извора). Светом Павлу, као римском грађанину,

учинили су почаст, те му главу одсекли; оне друге, као и Светог Петра, разачепи су на крст. Ова Павлова Црква сад се оправља; врло је велика, и кад се сасвим оправи, биће прекарсна, Цело католичко хришћанство позвано је, те су тако из читавог света дошли прилози и милостиња. Велике су се суме скупиле. Стубови, што су донесени из Египта, још леже неподигнути. Милионе ће ова црква стати. Ах, колико је сирота, из свију крајева света, одвојило залогај од уста својих и своје деце, и овамо послало, да се половина од тога новца потроши на раскош прелата и калуђера, а половина да се изда за овај хладни мермер. Како сироти да не дају, кад се ниште у име благог Исуса Христа! Како да не дају, кад знају да је тај, у чије се име ниште и проси, био највећи заштитник сирота, делио милостиње, и учио друге да тако чине. „Ко има две хаљине, нека једну поклони ономе што нема!“ Он је основао религију љубави и милостиње.

У цркви код Капитола, пред олтаром Светога Јосипа, гроб је Катарине, босанске краљице. На њеној надгробној плочи сада стоји само латински натпис, а пре је, као што нам кажу, био и српски натпис, ћириловским словима. По жељи владичиној пренисао нам је г. Турчић тај српски натпис из књиге „оца Казимира“, реда Светога Фрање, печатане у Риму 1736. године — Тај натпис овако почиње: Катарина, краљица босанска, Степана Херцега од Светога Саве, од порода Јелене и куће цара Степана рођена, Томаша краља босанскога жена“. Одатле се може даље видети: колико је година живела, и да је у Риму умрла 25. окт.

1458. године. — Њена ближа историја и слика може се наћи у књизи Гвалдија.

Све смо видели, но жалости наше, нисмо видели папу. Владика неће да му иде, према би га папа, као што нам је дошло до знања, примио, како он хоће. Владика није у Риму готово никоме ишао у посете. Њему је долазило више знаменитих и великих људи, особито Руса, међу којима је био руски посланик и кнез Чевчин, стари владичини познаници. Многи фратри и свештеници из Хрватске, Славоније и Далмације, који су овде по манастирима, или иначе у служби налазе, походе владика. Они се врло радују, кад виде, како владика, независно од вере, говори о родољубљу и о јединству нашег народа. Они виде да вери није противно љубити свој језик и свој народ. Година 1848. није прошла без користи; она је у сваком словенском срцу подигла олтар народности, и ужегла кандило пред њим. Свуда се понављају речи: не гледајмо ко се како крети, него каква крв у његовом срцу тече.

XIII.

У Риму, априла 1851.

Скоро ћемо из Рима поћи. Треба даље ићи, Италија има још лепих вароши; Италија има још лепих слика и лепших река, него што је Тибар. Ове последње дане нашег бављења овде посветили смо околини Рима. Но ипак нигда не можемо проћи

поред Петрове Цркве, или поред Колосеума, а да да се не зауставимо и да их не гледамо; нигда не можемо проћи поред Ватикана, а да не свратимо и „Преображење“, ту последњу и најсавршенију Рафаелову слику, не видимо. — О околинама Рима нема се толико говорити колико о Риму, али има много, што заслужује да путник у својим кратким белешкама спомене. Ја ћу их сасвим изоставити. Владика право има, кад каже: да ће Рим и његове околине трајати још хиљаду година и хиљаде путника још ће их описивати. — Ја ћу само о владици да пишем. О његовом путовању по Италији није други неће писати. Његово трајање на земљи кратко је.

У Риму послужило је владикау и добро време и добро здравље. Од како смо овде, нити је било облачнога дана, нити се владици враћао кашаљ. Поред свега многога ходања и вожења нигда се се није потужио, да је уморан или да није могао спавати. У Неапољу много је ноћи, због кашља, провео седећи у столицу. Гледање знаменитости по Риму врло га занима. Цркву Светога Петра сам је премерио корацима и казао ми да запишем. Има дужине 184, а ширине 140 корака. Кад смо изван Рима једном у пољу били, и толико корака премерили и означили, нисмо могли веровати: тако много простора заузме, читава њива. У цркви Светога Петра као особита светиња чува се ланац, којим је Свети Петар у Јерусалиму у тамници био везан. То је онај ланац, што је у нашем народу познат под именом *часне вериге*. У календару, у месецу јануару, њима је посвећен један дан. Се-

нам се да код нас многи разбирају, кад су часне вериге, да се не би огрешили и у тај дан штогод радили. Тај ланац чува се као светиња и стоји у ковчегу свагда под кључем. Калуђер, кад га показује отменим путницима, са великом пажљивошћу отвара скрињу, вади ланац из памука, и, са оеобитом побожношћу и смиреношћу, приноси га поклоницима, те га они, клечећи, са скрштеним рукама, целивају. Кад је калуђер принео владици ове вериге; владива их одмах узе у своје руке, растеже их, да види колике су, и, чудећи се како су дугачке, рече: „Ала су га добро везали!“ — За тим их врати одмах калуђеру, који од чуда једва је могао запитати: „Зар их неће Ваша Светлост целивати?“ — Владика му, полазећи, одговори: „Црногорци не љубе ланце!“

При првом уласку у Петрову Цркву сердар Андрија заустави се на вратима, скиде капу, прекрсти се, и гласно рече: „Прости ми, мајко, цркво моја на Цетињу, не улазим, да се поклоним, него да се нагледам“. — Владика се осврте и повика: „Улази, чоче! Стало је цркви на Цетињу, куда ходи Андрија сердар!“ — „Ја мислим, господаре, настави сердар, да ће јој бити жао, што улазим у туђу цркву“. — Често смо се разговарали и о црногорском Светом Петру, стрицу владичином. Особито Бука, који је код њега служио, много ми је причао о њему. „Он је светац! — често Бука говораше, — још док је по земљи ходио, шћаше се посветити. Што рекне оно се догоди. У последње вријеме нико није знао шта је *јео*, и од чега је живљео; само један стари калу-

ђер, Рус, у једном малом затвореном лончићу свагда му је нешто кувао, и то је Свети Петар и обједовао и вечерао. Нико није знао шта је то. Још за живота његовог нисмо га друкше звали него: свети владика. Бојали смо се његове клетве више него оштре сабље“. Један пут, кад смо излазили из Петрове Цркве, рече: „Ја мним, господаре, колико гођ ови Свети Петар може код Бога учинити, толико може и онај наш, што је на Цетињу!“ — Владика се слатко насмеја, на му одговори: „Ваш и ја тако мислим, Ђуко!“

Нисам још ниједне речи написао о цркви Светога Јована, која је после Петрове Цркве највећа и најзнаменитија. Она се обично зове црква *Лаџеранска*, по имену једног нехришћанина Лагерана, који је на овом месту, где је ова црква подигнута, погубљен, што је био у завери противу Нерона. Ово је катедрална црква свију папа. У њој они највише служе. Нарочито кад нов папа буде изабран, у овој цркви држе се највеће церемоније. Прецуна је разних украса. Стубови и статуе не могу се пребројати. Свуда се види скупцена позлата и врло лепа мозаици. О знаменитости, светињама и гробовима ове цркве нећу говорити, јер не бих знао одакле ћу почети и где ћу се уставити; само ћу споменути, да се ту чува, и да су нам показивали трпезу, на којој је Христос са апостолима тајну вечеру држао. То су две храстове, црне, доста дебеле даске. Пре су биле оковане у сребру, сад је сребро скинуто, да се даске боље виде.

Одмах, како смо изишли из цркве Светога

сле тога у један камени стуб, ко год од прости-
јећ света прође, а он целива, тако да је оно место
у дувару, где се целива, већ удубљено и излизано
од многих пољубаца, и страшно је прљаво и ма-
сно. Ту је кажу, неки светац, кад су га водили
да погубе, прихватио се руком. Бука се не може
довољно да начуди, како могу калуђери довести
народ до такве глупости. Једном рече: „Ја Бог
ми, господаре, волим онога нашег попа Мићу, што
не зна да чита, него овакве учене попове, што
овако замуће памет у народу“.

Кад смо били у цркви Свете Марије, пока-
зали су нам јасле, где је Христос рођен. То су три
храстове, углађене око три педља дугачке, дашчице.
Оне се чувају у једном сребрном ковчегу, на коме
са стране озго има стакло, кроз које се гледа. Тај
се ковчег не отвара. Ту су нам такође показали
пелене и повој Исуса Христа. То су ланене крпе.
— Владику су занимале у овој цркви врло лепе
иконе, и гледао их је са особитим задовољством.
То његово посматрање прекидао је један стари ка-
луђер непрестаним причањем о чудесима ове цркве.
Кад се владици досади, он га упути на мене: „Мо-
лим вас, рече, причајте то оном господину; он ће
то врло радо слушати, и све ће записати“. И тако
сам ја морао оставити даље гледање по цркви и
слушати причу: како се светоме Либерију и све-
томе Патрицију, пре хиљаду и пет стотина година,
једне исте ноћи јавио анђео, и казао им: да зи-
дају цркву онде, где сутра нађу да је пао снег,
и да црква буде онолика, колико места притисне
снег. Кад они сутрадан изађу, заста нађу да

од Рима, ишли смо само с тога, што је ту сахрањен славни талијански песник Торквато Тасо. — Мала мраморна плоча, с леве стране, означава ово знаменито место, гроб великога поета, коме се путници са особитим поштовањем приближују. Чудновато је, да у Италији људи велики и славни због својих заслуга и дела немају лепих споменика, док се на гробовима папа и многих других незнатних људи блиста карарски мермер, на коме су Бернини, Канова и многи други уметници своју највећу вештину показали. Но потомство гледа и уважава овамо статуе на гробу, а онамо оне што леже у гробу. Многе смо лепе споменике гледали и дивили се, а нисмо питали: на чијем гробу стоје? Или, ако нам је и казано име, ми смо га заборавили. — У овом манастиру живео је Торквато Тасо један месец дана, па ту га и смрт нашла. Калуђер нас је водио у његову собу, у којој је умро. Ту нам је показао његову столицу, сто, дивит итд. — све је изгледало сиротињски. Даље, показао нам је и његов бео појас. То се држи у једној шатуљи и кроз стаклени заклопац може се видети. Владика рече калуђеру да отвори, што калуђер, после малог затезања, и учини. Владика, пошто је разгледао овај појас, испчува један конач из њега: „Верујем, рече, да је ово заиста његов појас, и ово ћу да узмем за спомен“. — Калуђеру то би врло немилостиво: јер, вели, његова ће душа патити: то му је дато на аманет да чува, али најпосле; вели, — таквим великим путницима, као што је Његова Светлост, не сме замерити. — При нашем поласку калуђер, непрестано жалећи за оним кон-

дочека, док прође. И, да би уверили владика да то сваки чини, кажу му: да и сами принчеви и највећи енглески лордови изађу из кола и стоје на ногама, док свети отац не прође. Владици беше криво толико наваљивање, па, затварајући врата на колима, доста ердито рече: „Божа ти вјера, ја не хоћу срамотити оно мало црногорскога народа. Нека иде папа својим путем, нека слази с кола ко му је до сада слазио, а владика црногорски заиста неће“. — Владика је седео у колима с оне стране с које ће папа да прође, и тако ја од њега не бих могао видети папу, јер су кола затворена, а мали су прозори на њима. Папа је још подалеко био. Ја рекнем владци: „Да изађем ја из кола, да могу боље видети папу?“ — „Може ти бити!“ — одговори ми владика, Кад изађем, видим папину пратњу, где се прикучује. Полагано сви иду ногу пред ногу. Напред ишло је на коњима неколико оклопника, за тим су наступала једна кола, са четири лепа и богато окићена коња. Кола су била врло велика и сасвим отворена. У њима је папа седео сам, и на обе стране благосиљао рукама, а свет се поклањао, и већи део различите чељади, што се на тој улици десило, пао је на колена. Поред кола јахало је неколико официра, са сабљама у руди. Папа је имао на глави ону малу капу, што обично бискупи носе под шепирима. Он је доста стар. Лице му је пуно, округло и лепо; црте су му пуне израза и достојанства. Кад прође, опет уђосмо ми у кола и продужисмо наш пут. Владика нам, смешећи се, каже: „Један од оних, што иду напријед, кад је био према мени, маше ми главом за

знак да изађем из кола; а ја, — вели — њему махну два три пута руком, за знак да иде својим путем“. — Владици беше мило, што је овом приликом видео папу. „Бар, вели, не може нам се она пословица казати; био у Риму, а није видео папу“.

Преко Тибра — који је мало већи од наше Дрине, само не тече онако брзо — прелазимо сваки дан. На њему има неколико мостова; сви су из старих времена. Ми смо највише ишли преко моста што се зове Сан-Анђело. Према њему стоји тврдиња, која се исто тако зове. То је велика, округла кула. И на тој тврдињи и на мосту има кипова, који представљају крилате анђеле. На мосту има такође две лепе статуе Светога Петра и Павла. Из те тврдиње има тајни пролазак у Ватикан; а то због тога, да би свети отац, кад се побуне против њега, а што често бива, могао утећи и заклонити се под крила светога анђела, иза топова те тврде куле. Ни њему не помажу свагда молитве.

Владика је ишао у Ватикан, где се новци кују. Ја нисам тамо ишао. Пратио га један овдашњи цртач, који му је нацртао Обилића медаљу. Владика у ковници жели да наручи нове медаље.

У Риму има свега три стотине и шездесет цркава, калуђера има на хиљаде. Сиромаш Берлин! Куд ће његова јеретичка душа! — Три пута је већи од Рима, а нема више од шездесет цркава и нема ниједнога високог тороња. Он је отпадник од Рима: Не верује у папину светињу. Папе не престано жалети за тим својим изгубљеним стадом; особито за стадом са тако добром вуном. Берлин

има три стотине и шездесет великих, и хиљаду малих фабрика; Рим нема ниједне, осем ако ћемо међ фабрике бројати неколико магазина, где се праве: ликери, чоколаде, рукавице, фалшпан бисер, мирисави сапуни и неке свилене ствари. Нигде нисам видео да каква велика машина ради, или да се какав високи димњак над фабриком пуши. Народ је у Риму нерадан, хоће да превари, лажљив је, безобразан је, крадљив је — и врло побожан. Да им није строге цензуре, која их чува од јевропских књига, сви би постали родољупци и — републиканци. А то су већ папци противници и отпадници. Таквих, као што нам рекоше, има у Риму сада три хиљаде у тамници. У светога оца има много немирне и непослушне деце; али он неочински с њима управља и влада. Да није овде француске војске, те држи мир и ред, папа би се одавно морао селити из Рима. Сва талијанска интелигенција противна му је, и ради са свију страна да му се укине власт. С тога је сада овде велика строгост. Само путници уживају потпуну слободу.

XIV.

У Риму, априла 1851 г.

После једне шетње на колима, провели смо вече на Колосеуму. Попели смо се на највише његове остатке и тамо смо седели. Испратили смо сунце, дочекали смо звезде. Колосеум ноћу изгледа

видуе, то су становници ове неизмерне васелене; а људи, — то су мале трунке од праха, што падају на њену порфиру.

У Колосеуму човек дању види саме нагомилане велике стене: ноћ их све оживи. Уображење нема граница. Пред нама се у мраку јављају сцене, које су пре осамнаест векова овде бивале. Видимо Римљане где на својим местима седе; видимо их како се мичу и један другом шапљу: нестрпљиво очекују почетак ужасне представе; осврћу се на ону страну, одакле ће искочити дивљи зверови. Други по средини циркуса, као сенка, тамо амо пролазе. Спремају. У царевој ложи видимо два императора са својим лаворовим венцима. Они се не помичу, као да су кипови од камена. У дну Колосеума црни се једна гомила људи. Они сви стоје. Очекују на неку команду. То је стража Домицијанова. Њихови оклопи и штитови светле се. Даље ништа не може да се распозна: мрачно је. Све је спремљено. Сваког тренутка може борба почети. — Наједанпут са свих страна Колосеума плану бенгалска ватра; музика бурно засвира на весеље: а сви путници, што су седели наоколо, пљескали су рукама и подвикивали радосне усклике. У Колосеуму види се као у пола дана. Оба цезара, оба млада Енглеза, оставише своју ложу, бацише своје тоге, своје дугачке струке преко рамена, и сиђоше у средиште Колосеума, где смо и ми сви већ били, и где беше постављен сто, цун свакојаких јела и разна добра вина. Колосеум и његове негдашње представе, на које смо до мало пре мислили, брзо се заборавише: ишчезоше за-

једно с мраком. Музика, песме, куцање чаша, загушило је опомене на њих. Један велики крет, што стоји напред Колосеума, беше врло лепо осветљен и лаворовим венцом окићен. — Владика и гдекоји путници остали су на својим местима до самога поласка, и гледали су озго, како се ми грабимо око хладна печења и пуних чаша. Ову малу забаву уговорили смо пре неколико дана у нашем хотелу. Један Француз, професор из Лиона, узео је на себе бригу да то све спреми; ми остали платили смо заједнички: осветљење, музику, полупане судове и друге ситнице. А сваки је за себе платио што је појео и попио. Били су готово сви путници из наше гостионице, осем многих других, званих и незваних. Осветљење није било потпуно, али је опет било лепо. Сви смо били задовољни.

Кад смо отишли, освртали смо се из кола на то место наше забаве. Колосеум се црнео у мраку, као што се црне сви његови варварски векови; само се још један мален жижак из њега видео: то је био осветљен крет на његовој средини. — И после хиљаде година стојаће на том месту крет, та поларна звезда људског осећања, тај фаро, та јасна буктиња на пучини мрака и глупости. И после хиљаде година људи ће га китити венцима и кандилима; или онда неће бити папа и њихових калуђера; онда неће се са вером простих, побожних људи водити трговина; онда неће људи увијати своје руке у хладног мермера, и од њега са сузама просити: још у својим бедама, здравља у својим бо- тима, утехе у својим несрећама, опроштења

у својим гресима. Човечанство полако напредује, али ипак напредује. Хиљаде година клањало се Јупитеру; још три хиљаде богова имали су своју власт и своје роле. Лукави пристери стојали су поред својих идола, славили и узносили њихову власт, примали жртве и молитве, говорили у име богова оракуле, прибирали и уживали богатства, а у себи смејали се онима, који су њиховим речима веровали. И тако хиљаде година људи су, у горима и у грешнијима, тражили за новац посреднике између себе и Бога. Но људи што створе то и оборе. Оне, које су једни за богове прогласили, други су их бацили и уништили. Како је који бог са престола пао, одмах се видело да нема божанске снаге. Јупитера и Нептуна нема више, и опет грми и севају муње, и опет се на мору подижу и спуштају валови. Разум човечји све боље увиђа: да оно, што човек у својим фантазијама и за личну корист неке класе људи измисли, није Бог. — Да се није разум људски занимао оним што му је апсолутно немогуће знати, и што му не треба да зна, још би се Александар Велики возио на железници по равници Азије. — И подиже се наука Христова из Јерусалима, као сунце из мора, да обасја земљу, да растопи све идоле предрасуде, сујевере и глупости, да униште свако тиранство и сваку човекову нечовечност, и да оснује друштво људско на љубави према ближњима. Рим и његови идоли и пристери, потресени из основа таквом истином, затрептише и распеше Христа и његове најбоље ученике; а хиљадама оних, што су у науци Христовој спасење и утехе тражили, по-

бише или их дивљим зверовима предадоше. Но залуд! Рим је у тој борби пао.

Кад кажем да је Рим у тој борби пао, неистину говорим. Он и сада влада. Његово царство даље се сада простире, него што је било, кад су цезари по његовим улицама ходали. Његово оружје није више од гвозђа. Рим, кад је постао немоћан да силом граби, он отима; као болестан лав, претвори се у саму благод и доброту, претвори се у светињу. Кад види да му се у залуд против Хришћанства борити, претвори се у најжешћег хришћанина: прелије Јупитереву статуу у кип Светога Петра, кога је он на крет распео; храм, што је Помпеј подигао Минерви, претвори у цркву што се сада зове света Марија Минерва; од Пантеона начини цркву Мајци Божјој и светим мученицима које је он — Рим — поморио; на нехришћанске обелиске и стубове подигне крстове и кипове апостола; од Јупитерова храма постане црква Марије Капитолске; а од храма Аполонова, светога Аполинарија. Храм Бакусов посвети Рим Светом Стевану, а templo *divina Vestia* — Светом Тодору; од храма Конкордија, што је Камил подигао за спомен помирења измеђ патриција и народа, и где је сенат по каткад држао седнице, Светом Сергију; од стубова Херкуловога храма подигне цркву Светоме Николи. — Рим је прекројио одежду, у којој је служио идолима, узео је крет у руке, окренуо се на све четири стране света и повикао: „Народи, ја сам на земљи намесник Исуса Христа, јединога у Бога и јединога сина Божјег, који је за вас живео и умро. Имам власт отпу-

штати грехове. Ја сам посредник измеђ вас на земљи и Бога на небу. Брига о душама вашим мени је предата; кључеви од раја у мојој су руди. Само онај, који у сваку моју реч верује и мене слуша, биће спасен, и живеће вечито у царству небескоме. Народи, ко се мени противи: тај се противи Богу и његовом сину!“ — И народи, од векова навикнути да слушају глас Рима, поклонили се и рекоше: „Управљај нашим душама и нашом савешћу: ми смо твоји. Моли Бога за нас грешне!“ — И краљеви, видећи да Рим, који је до сада господарио и над телом и над душом свих народа, сада тражи владу само над људским душама, нису се противили; њима душе не требају. И тако Рим пусти и утврди своју владу у пет делова света. То су његове провинције, у којима не мора да плаћа и да издржава легионе; он управља овима, шаље им своје наредбе и прима небројено благо, преко својих намесника. Две стотине милиона душа његове заповести и данас клечећи слуша. И кад се нађе какав Хус, или какав Лутер и Калвин, те подигне свој глас против Рима, који свагда у име Бога и Христа што год хоће и шта му год иде у корист, говори и заповеда — онда кроз сав свет загрми из Рима страховита реч: „Отпадници и безбожници умножавају се, народи, не дајте хоће да падне Бог!“ — И на те крупне речи народи полете на бојиште у име онога, који је непрестано говорио: „Љубите своје ближње“ — крв се ближњих потоком лије. Слаби човек, који није кадар ниједнога мрава да створи, који се једнако моли Богу, да му помогне, у фанатизму своме на бо-

јишту мисли, да он гине и бори се за одржање славе и престола онога, о коме верују да је сунце и звезде створио. А хришћански Рим спаљује и мучи добре, учене и праведне људе, хришћане, исто онако, као што их је негда пред ногама својих идола клао или дивљим зверовим предавао. Ко је противник Риму и интереса његових калуђера, ма да је добар християнин, то је отиадник од Бога. — Ја говорим о прошлим вековима. — И заиста да је Христос у то доба повратио се на земљу, не би могао тадашње хришћане и њихове свештенике преобратити у људе. Основи разума све се боље развијају, и доћи ће време, и није далеко, кад ће, — али, не говоримо о будућности из овога места прошлости!

Ко зна шта би било од хришћанске вере, да је нису гонили, или да су у Риму послушали онога сенатора, што је предлагао да се Христос прогласи за божанство, као што су били: Јупитер, Нептун, Вулкан и други, и да му подигну храм и статуу поред осталих својих богова?!

Скоро ћемо поћи из Рима. Све што се имало у њему видети, то смо видели. Једине катакомбе још нисмо походили; можда нећемо тамо ни ићи. Владика се грози од оне подземне таме, и од толиких хиљада гробова што тамо леже и са свију страна из дуварова вире. Доста смо видели. Има путника који виде Петрову Цркву, Колосеум, галерије у Ватикану, па онда иду даље. Има их који дођу те проведу зиму и карневал у Риму, па оду а ништа не виде. Такви су ретки. Причају за једнога Енглеза, да је дошао у Рим, целу зиму про-

вео у својој соби, гледећи само кроз прозор. Никуда се није из своје гостионице макао. Кад се спремао да пође, рекне свом слуги: „Доне, иди види каква је црква Светога Петра, да имамо што причати, кад се вратимо кући.“

XV.

У Ливорну, априла 1851. г.

Дошли смо овде преко Чивита-векије. Ни о Ливорну ни о Чивита-векији нећу ништа писати. Ливорно је чиста трговачка варош, а Чивита-векија војничка је касарна. Писаћу о нашем путовању. Од Рима до Чивита-векије путовали смо на колима пуних девет сати. На целом томе путу ни где нисмо видели какву варошицу, или какво угледније село. А знамо да је Италија добро насељена. Ишли смо све кроз мале брешчиће, на којима ни где нисмо приметили да когод оре, или иначе да штогод ради. Но види се да је земља овуда врло неплодна. На средини пута има једно сеоце, што се зове Свети Павле. Ту смо се одморили и нешто мало обедовали, док су се коњи у колима променили. Локанда (механа) била је врло прљава и пуна беспосличара, што седе, пију и свађају се. Ту се владика састао и разговарао са лордом Холандом. Он путује по Италији са целом својом породицом. У Чивита-векији чекали смо читава два дана на пароброд. Доцкан смо дошли за онај што је оти-

шао, а врло рано за онај, што ће да дође из Неа-поља и даће да иде. То је француско паробродско друштво, што овуда поред Италије па до Марсеља вози. — Ту смо провели Турфев дан, властичино крсно име. Није нам дуго било чекати пароброд: ходали смо свуда поред мора. Оно је свагда једно исто, али очи непрестано налазе на њему нове забаве. Морнари, који путују далеке путеве по мору, и по неколико месеци не виде суве земље, кад у пристаниште дођу и на обалу изађу, опет најрадије спавају, ручају и седе на ономе месту, одакле се море види и одакле се његово шуштање чује. Оно је и нас забављало. Но ипак мило нам беше, кад видесмо да долази пароброд, који ће нас возити.

Одмах смо ушли на пароброд. Ја сам најдоцније дошао. При уласку ерете ме Тука с речима: „Да видиш јада!“ — „Каква јада?“ упитам га ја. „Ево, вели, пун вапор Турака!“ И заиста, кад погледам, видим на једној страни лађе три четири Турчина где стоје, а на другој страни једнога, где седи. Били су сви у официрским или у капларским униформама. Капетан од пароброда одмах је до нас беспослен стојао и пушио своју цигару. Ја га поздравим и запитам: какви су то Турци?

А он ми српски одговори: „Путујете ли и ви с господаром?“ И пошто нам приповеди да је родом из Далмације, да двадесет година путује овом линијом, и још није свој језик сасвим заборавио, каже нам да ови Турци путују у Енглеску, носе производе из турскога царства на светску изложбу у Лондон. Лађа што носи те производе отишла је коло кроз Гибралтар, а они хоће сувим, пре-

ким путем. С њима путује и један мајор, паша, шта ли је, име му је Осман-беј. „Ја знам, — придаде капетан смешећи се — ако буду они стари Црногорци, како ће се гледати с Турцима“. —

Владика, како је ушао у пароброд, сишао је у салон. После неког доба сиђем и ја, и нађем га у врху салона, сам седи и нешто чита. Сви путници остали су горе и ходали на крову лађе. Ја му кажем какви су Турци и куда иду. У томе и капетан од пароброда, (зове се Рочи), обукао своју стајаћу униформу, дође и поздрави владика, и изјави, да се врло радује, што му је у срећу пало, да се на његовој лађи владика вози. Ја кажем владици да је капетан Далматинац. Владика беше мило и настави с њиме разговор; и кад је дознао, да он плови до Марсеља, предаде му запечаћени и адресован на Беланжеа у Париз рукопис, што је зимус о Црној Гори и у опште српском народу написао, с молбом, да иети рукопис у Марсељу на пошту преда, што је капетан радо примио.

Тек што је капетан отишао, ето ти Осман-беја к нама у салон. Он је такође распитао и чуо за владика. Брзим кораком, — што код Турака само бива, кад се примиче старијем, — пређе преко салона, дође к владици и престави му се. Владика га прими лепо. Осман-беј млад је човек, говори француски и врло је учтив. На понуду владичину сео је према њему. При првом њиховом разговору ја употребих прилику и пођох, да изађем горе, да гледам море и обале, и да будем на крову, када лађа пође. Но владика ме врати, го-

ворећи ми: „Нећеш, Божа ти вјера, ићи; него сједи овђе, да чујеш шта ћемо се разговарати!“ — Владика зна, да ја пишем путне белешке, а читао је и нека моја печатана путничка писма, па је мислио: ако се са овим Турчином штогод споречка о Српству, нека има когод, ко ће његовом народу причати, како га на сваком месту, и на дому и на путу, и на суву и на води, брани. Ја узнем једну малу столицу и седнем.

Они су разговарали о Неапољу, о Везуву, о изложби лондонској и о производима које Турска шаље на ту изложбу. Паша је — то се видело на њему — бирао речи које ће изговорити, и чувао је владичину осетљивост. Обојица избегавали су политику, владика једино због тога, да се не љути. Но Турчин при поласку погреша. Уста, да иде, и нехотице дирну владика. „Босфор је, — рече — и Цариград лепши од Неапоља, а и клима је добра; па кад Ваша Светлост тако радо путује, зашто који пут не свратите у Цариград?“ — „А како ће владика црногорски у Стамбол доћи, кад у Стаболу султан седи?“ одговори му владика. — „Султан би све што је могуће чинио, да вам задржавање у Стамболу буде пријатно“ настави Турчин, и не могаше приметити да се владика почео љутити. „Докле год моја браћа под његовом владом пиште — рече владика мало јачим гласом — и немиле се гнече и истребљују; дотле се ми не можемо гледати“. — „То су изузеци — одговори Турчин, — и то бива у удањеним крајевима царства, и преко воље султанове. Султан уводи реформе, где год може, но не може се све на је-

дан пут“. — „Како на један пут — ушта га владика, — а где су вам пет стотина година у Јевропи?“ — „Треба признати — рече Турчин — да су и народи, над којима Турци владају, врло сурови“. — Владика му на то одговори: „Они су пре ваше владе били питоми; од турске суровости постали су и они сурови. Турци су сметали, те Срби, Бугари, и Грци, не стоје сада на ономе степену цивилизације, на коме су други народи. А шта је Турцима сметало, продужи владика, те за ових пет стотина година нису ни једну стопу у цивилизацији ни у човештву напред корачили? Што су год нашли стечено и подигнуто код покорених народа, све су разграбили и оборили; ништа место тога нису подигли. То све показује, да Турци под садашњим својим обичајима и законима ништа друго не могу бити, него оно што су за ових пет векова били. — Па шта им чини мала Црна Гора, те је чепају са свих страна, те се и сада спремају против ње?“ — На то Осман-беј одговори: „Ја не знам политичке узроке моје владе, али ипак држим, да Турци не иду више за новим освајањем земаља. То је време прошло за Турску. Она се сада стара да се унутра уреди, и по томе Црна Гора нема се шта бојати Турака“. — „Ја се Турака и не бојим — рече му владика — ја се бојим своје браће: Турци нису нигда могли Црну Гору прегазити, али су ме браћа моја често притеснила!“ — „Не разумем Вашу Светлост;“ одговори паша, и заиста ни ја га нисам разумео, шта хоће тим да каже. „Нису ли — продужи владика — све оне паше и везири, што су Црну

Гору крвљу облили, српско млеко сисали, па ме оставили и отишли за већим комадом? Није ли и Омер-паша, који вам сада царство држи, и који се сада на Црну Гору спрема. мој сународник?"

— „Није!“ одговори паша, и мало му румен удари уз образе. „Није, господару (Монсењер)! Омер-паша је Турчин! —“

Необично љуњање пароброда, који беше већ изишао из пристаништа, прекиде даљи разговор. Путници многи сипли су у салон, и тражили су место где ће који лећи. Таласи лупали су нагло у ребра лађе, и свака је даска тако шкрппала, да би рекао човек, сад ће се сва лађа распасти. Није се могло, без придржавања за дувар, нигде маћи. Ја помогнем владици, те дође до своје кабине, где је одмах легао у постељу. Није му било добро. Љуњање лађе смутило га. Морска болест, којој је јако подложен, већ му почела досађивати. Још неколико путника куњало је, неки су јечали, а неки су већ и ригали. Сви смо били невесели и бледи. То су појави од морске болести. Кад дође на човека, треба лећи, па ћутати, а пре тога најбоље је ићи на чист ваздух. Како сам допратио владикау до његове кабине, одмах сам истрчао на кров лађе. Желео сам, да видим како сунце залази у море. Ноћ није далеко била, и сунце, што се више мору приближавало, тим се брже озго кобрљало, да падне у валове морске. Море се све белело од пене. Видело се како таласи из далека јуре, као поплашено стадо белих оваца на зеленој ливади. Пароброд је ишао као стрела. Ветар је био удесан. За пароброд било га је онолико, колико треба; а за

путнике било га је мало сувише. И једрила била су разапетa. Тиме обично штеде угаљ.

Како сам изишао горе, видим Вукaлa где седи поред једног турског каплара. Кад сам ближе био, Вукaло ми рече: „Ходи, да видиш чуда!“ — „Каква чуда?“ — „Гледај, вели, како је близу до мене Турчин, а не смијем га посјећи“. — Ја се насмејем, а Вукaло продужи: „Молим те, господине, кажи ми шта би било, кад би ја њега сад овђе посјекао?“ — „Не говори тако, рекнем му ја, — шта ти знаш, може бити да он разуме српски“. — „А Бога ми, ако и не разумије, одговори Вукaло, он чим је виђео ово рухо и оружје на мени, он добро зна да бих га радо посјекао. Овим се језиком ми од Косова разговарамо, и свагда смо се разумјели“. Насред лађе у једном заветришту седео је сердар Андрија и тихо пушио, а једна Енглескиња седела је мало даље и пртала га. У врху лађе капетан се забављао са Буком, и врло се смејао, кад га Бука ушита: „Бога ти, капетане, пловимо ли уз воду или низ воду?“ — Капетан уза сваку српску реч каже две талијанске, тако да му једном Бука рече: „А Бога ми, капетане, да си ми то све на талијанском језику казао, бих те лакше разумио!“ — Вукaло и Турчин продужили су своје разговоре. Вукaло говори српски а Турчин турски, и помажу се знацима и рукама, па кажу да се по нешто разумеју. Вукaло му дао и једну цигару, али немају огањ. Вукaло му разјаснио, и онај га разумео, да се мало претрпи, на Косову ће бити доста огња. Вукaлу непрестано смешно и чудно, да тако близу њега Турчин седи, а не сме га посећи.

Од како се родио, није тако близу Турчина видео. Свагда су се на пушкет даљине гледали. „А како би било, вели, — господине, да га не сијечем, него да га узмем овако за ноге, па да га претурим преко ове гредице у море.“ И како је говорио, тако је и рукама показивао. Сви путници, што су се ту десили, овако су могли погодити шта би Црногорац хтео. Сви смо се смејали, и Турчин се смејао. Разуме се да је то све била шала, и да је он, по свом начину, одговарао на Вукалову шалу.

Кад је пала ноћ на море, сваки смо отишли у своју постељу. Пароброд је путовао сву ноћ. Но и сунце је сву ноћ путовало. Оно је дошло у Ливорно пре нас. Кад смо се пробудили, видели смо га како трепти над зеленим брешчићима, што су изгледали као шума од самих маслинових дрвета. Његови су путови дужи али бржи. Кад смо изишли горе на кров, наш је пароброд већ стојао у пристаништу. Прво што смо на обали видели, биле су аустријске страже. Ходају с пушкама на рамену, тамо амо по бедемима. Ливорно припада Тоскани. Због прошлих немира аустријска војска заузела је важнија места, и чува херцега од његовог народа. — Владикау је целе ноћи мучила морска болест. Није могао спавати, него је само лежао, жмурео и ћутао. Бука је често обилазио га, али се свагда од њега бегао, полако враћао. Сердар Андрија обичао је неколико пута, и свагда, кад је га видео, звао га: „Господаре, господаре!“ — „Отвори очи и одговори: „Шта је, чоче?“ — „Ја ли?“ — „Не спавам!“ — „Ја ти не могу — „А ја једнако мислим да ми можеш

помоћи и то манито море утишати, ма не хоћеш“, одговори му владика, и слатко се насмеје. — Сердар се врати, и пошто ми исприча шта му се догодило, рече: „Е, ја му не смијем више ићи!“ — И тако до Ливорна није га више нико питао: спава ли?

Како смо стали на обалу, били смо сви потпуно здрави. Само нам се за неко време чинило, да нам се љуља земља под ногама. Што је ко више од морске болести patio, тим је већма глад осећао. — Ја сам се с владиком одмах упутио у варош. Он је желео да што пре дође у гостионицу, да почине. Она тројица остану, да пођу са стварима. Нисмо двадесет корака пошли, али нас стиже Вукало: „Не да нам стража, вели, да прођемо са оружјем у варош“. — Ја се вратим, мислећи да ћу то брзо расправити. И официр беше дошао; он говори само немачки. Ја кажем официру: да је владика суверен у Црној Гори, и да је то његова свита. Официр не ће ни за шта да зна. Он само каже: да наредба постоји да се туда не уноси никакво оружје, то је све. „Нека, вели, оставе овде оружје, па онда нека иду куд год хоће“. — Ја кажем то Црногорцима: „Оставите овде оружје, па идите, а ја ћу за пола сата добити допуштење и донети га у гостионицу“. На то они сва тројица у глас повикаше: „Бог с тобом! Шта то рече? Зар ми да уђемо у Ливорно без оружја, као жене?“ — Стигнем ја владика, па му све кажем. „Е, вели толико сам свијета с њима прошао, и није ми се није то догодило. Молим вас, — рече — идите још једном и кажите му, да је то оружје њихова

униформа, и да су они у својој земљи официри као и он. Нека их пусти, ја узимам сву одговорност на себе. А ако му је и то мало, нека пошље једнога свог човека с њима, док извадимо допуштење.“ — Ја се одмах вратим и то све кажем официру на стражи, а он једно те једно: „Најн, најн — не може никако бити.“ — Владика, кога сретнем да се полако враћа, кад чу да нема помоћи, наћути се, и, седајући у чамац да иде преко канала генералу, рече: „Е, бих се заклео, да је тај официр Славенин. Само Славени тако прећерано служе туђину!“ — Кад се вратим стражи, а Ђука и официр пола у шали а пола у озбиљи препиру се. Официр говори неко словенско наречје. Ђука му каже: „Пусти мене, капетане, да идем, да није господар сам, а ето држи ову двојицу у залози“. — Официр му одговори: „Извади тај јатаган, па иди!“ — „Ово кад се год извади, вере ми, Ђука му рече, полети једна мртва глава!“ — А сердар Андрија придаде: „Није нам извадио иза појаса оружје силни Отмановић за пет стотина година, а ти, лацманине, хоћеш сад да га извадиш“. У то дотрча војник и донесе заповест: да се одмах Црногорци с оружјем пропусте. „Е збогом, капетане! рече Ђука. Нисам ли ти ја казао, да ћемо проћи баш с оружјем?“ — Генерал Кренвил молио је владикау за опроштење, и допратио га собом до гостионице.

Ливорно је доста велика варош, има широке, лепе улице и врло добро пристаниште на мору. Неколико канала, по којима плове лађе, проведени су кроз варош. Између осамдесет хиљада душа,

што живе у Ливорну, има самих Јевреја око двадесет хиљада. Велика је овде трговина са зејтином, јер по свој околини ништа се друго не види него вечно зелена маслинова дрвета.

XVI.

У Флоренцу, маја 1851. год.

Од Ливорна доведе дошли смо железницом. То је једина железничка пруга у овом крају Италије, па и она се пређе за три сата. Предела, куда смо прошли, врло су лени. Долине, кроз коју тече река Арно, пуна је сваке красоте и милине, особито у ово доба године. Све је самим цветом покривено. Може бити нигде није пролеће тако весело и чаробно као у околини ове вароши.

Идући из Ливорна, свратили смо, те смо гледали чувени пизански тороњ. Он је на криво озидао, па криво и стоји. Са врха тога високог тороња олово на концу спуштено, падне на земљу тринаест стопа далеко од темеља; толико је криво изведен. Страхота је испод њега стати и горе погледати; мислиш поводи се и хоће да падне на те. Па опет он кроз толико векова траје; нигде није ни препукао. Нису му ништа шкодили ни толики земљотреси, ни седам великих звона што на њему стоје и сваки дан звоне. Мајстор, који га је зидао, навалице га је тако на криво начинио. У томе је хтео да покаже своју вештину; и показао је.

Да му споменемо име: зове се Бопини. Седам стотина година прошло је и још се о њему говори. „Ово његово криво дело, — рече владика, шадећи се — прославило га; да је што право учинио, одавно би га род човечански заборавио“. — Пизански тороњ одликује се и својим лепим мермером и својом висином. С њиме је скончано и славно име Галилеја. Он је био професор математике у тој вароши, и са тог је торња чинио своја физичка посматрања. Одатле је, може бити, уверио се да се земља окреће. То је побунило против њега папу и калуђере, јер у светим књигама стоји: да је Бог створио васелену која се не покреће. Па ко сме говорити и писати друкше? Ко сме друкше мислити, него што се мислило пре хиљаде година? — Ако се за једну реч из Светога Писма докаже, да је сасвим неистинита, онда и оне друге долазе у сумњу. — За то је Галилеј пао у беду и у тамницу. Хоће да га убију, хоће да га спале на ватру као комадић кужне крпе. Но неће му ништа учинити, ако ту своју лудорију порече. Он пристане. Пред светим судом у Риму метне руке на јевањђеље, и клечећи одрече се. Али одмах за тим дупне ногом, па рече: „И опет се покреће!“ — Од таког варварског доба једва има двеста година. Сада учи свако дете у школи да се земља окреће; сада и папе то верују.

Италија ми се свиди, али Талијани не. Они не напредују као Французи, Енглези и Немци. У Италији све је занемарено. Једина црква цвета, *обећава рај*, али рајског плода не приноси, она

само цвета. За њене молитве, Бог само њој и њеним пристерима помаже. У Италији има 3500 манастира, а шездесет хиљада калуђера и калуђерица. — Карактере нико не уме, нити хоће да негује. Од толико векова само по неколико књижевника, по неколико песника и патриота, боре се, и један за другим пропадају. Они су у свој Италији, осем Пијемонта, гоњени, затварани, изгнани. Ко зна хоће ли њихови труди кадгод бити од користи њиховој постојбини! Али горак је плод што су га они лично пожњели. Њихово отачаство не поступа с њима очински.

Сва је Италија поцепана на мале државе и на династије, које имају своје засебне интересе. Свака та држава има своје строге границе, своју историју, своје новце, своју особиту политику. На граници папине државе једном путнику задржа цензура неку француску књигу само зато, што је имала црвене корице; сумња је била, да се у тој књизи не говорм о дрвеној републици. Није слободно ни црвену мараму око врата носити; и то је знамење револуције. Срећа је још то, те све мале државе имају један књижевни језик. То ће их може бити довести до државног јединства, за којим сви патриоти жуде. Међу немачким државама нема тако велике разлике, као међу овим талијанским. У Немачкој путник и не примети, кад пређе из једне државе у другу. Талијани сувише мрзе на Немце и све што је немачко. Код Немаца не види се да има мржње спрам Талијана.

Пре више година, у околини Рима настанпо се беше за време један немачки принц, учен и

мудар човек. Он се упознао и живео у пријатељству са многим талијанским великашима и богаташима. Заједно су ловили и чистили се. После неког времена науме талијанска господа да исмеју Немце. Један богаташ позове принца на забаву и гозбу у своју палату. После лепе вечере давана је у домаћем позоришту представа. У тој представи именовани су Немци. Ту су они представљени као глупаци и плашљивци: представљало се на бини, како пет Немаца с пушкама иду на једнога зеца, па од страха заклањају се један за другог; како у рату, кад се битка започне, вичу својим непријатељима: „Не пуцајте, овамо има људи“, и још многе друге глупости, којима су се талијанске госпође и господа гласно смејали и рукама пљескали. При тој представи сви су често на немачког принца погледали, и он се смејао и пљескао. — После неког времена позове принц то исто друштво на весеље и гозбу у своју палату. Између осталих забава буде такође и једна представа давана. На позоришној бини укаже се у свом огртачу стари римски Цицерон; њега је за руку водио дух. Цицерон, како ступи, нађе на столу неколико књига, отвори их и види да нису руком писане; зачуди се. Вођ његов покаже му штампарију и објасни му, како се сада књиге не морају рукама писати, него се штампају. Цицерону буде мило и рекне: „То су Римљани, моји потомци, измислили!“ — „Не, одговор му вођ, то су Немци пронашли.“ — За тим нађу један мали сат, коме се Цицерон врло обрадовао, кад је сазнао шта је, и гласно ре-
„Далеко је дошао разум мојег народа!“ —

„Не, одговори му вођ, то није њихов посао, то су Немци изумели“. У исто време прође поред њих један ловац, опали пушку и убије према себи једну птицу. Цицерон узме пушку и почне је за-гледати, вођ му покаже барут и разјасни му какву снагу има тај ситни црни прах. „Ах, повиче Ци-церон радосно, то су само моји храбри Римљани могли измислити!“ — „Не, одговори му вођ, то су Немци пронашли“. Онда Цицерон повиче: „Кад су такве ствари измислили и пронашли дивљи Гер-мани, да с каквим се чудесима занимају наши Италијани, потомци великих Римљана?“ — „Ено твојих потомака!“ одговори вођ, и у исто време искочи пред њих на бину један дроњав Талијан са два мајмуна, за њим се укаже из далека један Савојард, звиждећи и свирајући у неку музику; по том прођу неколико босих калуђера, за тим од-мах истрче неколико дроњавих лазарона вичући и просећи. Цицерон се сневесели, покрије лице сво-јим дугачким скутом, обори главу преда се, и оде. — Цело је друштво ћутало, нико се није смејао ни пљескао; није то чинио ни немачки принц. Сутрадан отцутовао је из Италије.

У целој Италији много варају путнике са ла-жним старинама. Римске новце, слике, оружје, бо-гове од мермера и бронзе, различите судове од печене земље и друго којешта, тако начине, као да им заиста има више од две хиљаде година; и продају их путницима, нарочито богатим Енгле-зима, за скупе новце. Има доста Талијана који од тога живе. Често најбољи антиквари у Лондону једва могу познати, да то нису старински пред-

мети. Нема путника који ће из Италије поћи, а да не понесе собом штогод за спомен од старинских римских ствари. Енглези су врло занесени за тим. Владика ништа није хтео купити од тих старина. Ја сам их имао прилично; из сваког места понео сам по штогод. У Риму, за три талира, један Талијан одбио је од Цезареве палате лепе мермерне украсе, и донео ми. Кад их владика виде, он се насмеја, па рече: „Што ће ти то камење?“ — Ја му одговорих: „Хоћу да понесем за спомен: свакоме овом камену има две хиљаде година“. — Владика се опет насмеја, па рече: „У Црној Гори све је камење старо милионе година; дођи, па тоvari пуне лађе, ништа нећеш платити.“ На то Ђука весело узвикну: „Бога ми сам му, господаре, и ја то исто говорио. Шта он гледа на Инглезе? Инглези су манити, али имају манитијех новаца.“ Ја их послушам, и при поласку из Рима целу ту своју збирку продом једном путнику.

Стари Грци оставили су у Италију више и лепших споменика, него у самој својој земљи. Како у Риму, тако и овде, нашли смо много њихових ствари. Она два коња, две на свету најстарије и најчувеније статуе што стоје на монтекавалској пијаци, то су од Фидија и Праксителя; она два лава на степенима Капитола од грчког су мајстора. Исто тако и лепе статуе Кастора и Полукса Грци су начинили. Кад отвориш књигу, да дознаш ко су били архитекти Пантеона, купатила, палата и других знаменитих грађевина, видећеш грчка имена. Ко потражи да види, ко су били учитељи највећих римских писаца и поета, видеће да су то били

сами Грци. — Римљани су само војевали. Сваког другог заната они су се стидели. Све су остављали својим робовима — Грцима. Они су им и суваче окретали и децу васпитавали.

XVII.

У Флоренцу, маја 1851. г.

Овде смо одсели у лепој гостионици „Италија“. Како смо дошли, гостионичар је отворио пет најлепших соба, и ишао је пред владиком и показивао му редом: „Ово је салон за примање, ово је соба где ће Ваша Светлост спавати, ово је кабинет за облачење!“, па у исто време поброји неколико херцега, кнезова и лордова, који су у тим собама седели, кад су у Флоренци били. Владика види да ће то прескупо бити, па му смешећи се рече: „Оставите ви те собе, кад вам они онет дођу. Они узимају од народа на претек, а ја што уштедим дајем народу“. За тим гостионичар отвори друге, такође лепе и богато намештене собе. — Ја како сам путовао за себе и о свом рачуну, узнем собу на трећем кату, одакле се види сва варош што лежи са леве стране реке, а река Арно тече испод мојих прозора.

Како смо се сместили у хотелу, одмах смо узели кола и ишли по вароши, да гледамо знаменитости. И овде су нас највише занимале галерије слика. Сваки дан гледамо по нешто друго. И овде

емо нашли доста Рафаелових дела. Има такође прекрасних статуа од мрамора и бронзе. Овде, као у свакој талијанској вароши, многе су цркве: има управо 87. Највећа и најлепша црква *Света Марија*. Она је и својом величином и лепотом монумент тринаестог века. У њој може да се смести 24 хиљаде људи. Кубе јој високо 380 стопа. Пред црквом показују једну стену, на којој је обично седео песник Данте, па гледао и дивио се овој грађевини. На једној пијаци подигнут му је леп споменик. Он је овде рођен, а сахрањен је у Равени. У цркви *Санџа-кроче* (свети крст), видели смо лепе надгробне монументе Галилеја, Михел-Анђела, Алфијера, Фантона и многих других. Зауостависмо се дуже при једном споменику, који изгледа као какав олтар, и све је од самога карарског мермера. Прекрасна статуа ту, на његовом гробу, представља политику, која у једној руци држи његову слику, а у другој теразије. На истим теразијама стоји с једне стране мач, а с друге стране један завијутак хартије. Испод тога споменика стоји написано: „Нема довољно хвале за овако велико име.“ — То је име Никола Макијавели. Триста година различито о њему мисле. Већина га осуђује: сматрају га, да је он својим књигама учио тиране како треба да владају и да се на престољу одрже. Не бих рекао да су сви Талијани о њему тако мислили. Био је добар Талијански патриота и републиканац, и због тога био је гоњен; љубио је слободу, и због тога је био лишаван слободе и затворан. Био је у флорентинској републици и први државник; написао је *и више лепих ствари*, особито је показао вештину

у писању историје. Ко зна зашто је написао ону књигу, по којој данас сваку лукаву, себичну и несавесну политику називају његовим именом. Многи врло научени људи писали су доцније, да је он баш тиме, што је у тој својој књизи представио како треба сваки тиран без икаквога обзира да влада, желео својим земљацима Талијанима очи отворити, да се од тадашњих својих угнетача ослободе. Но човечјем језику требала је једна реч, којом ће сваку несавесну, неморалну и бездушну политику означити, и створио је реч: *Макијавелизам*. Његови савременици и лични познаници, који су га, као родољуба, поштенога карактера, описивали, да устану сад из гроба, чудили би се какво је немиле значење скопчано с његовим именом.

Све знамените цркве, мостови и велике палате у Флоренцу, зидане су пре четири стотине година, у оно време кад је флорентинска република цветала, кад се она у свему могла равнати са Венецијом и Ђеновом. — Флоренц као државу, као слободну и јаку републику, спомиње историја још године 1198. Одмах после тога доба почели су напредовати различни занати, вештине и науке. Године 1438. основан је универзитет; године 1582. основана је учена академија Круска (мекиње), која се само тим занимала, да право брашно (језгру) талијанског језика одваја од мекиња; и тако пречишћени флорентински, тоскански језик, постао је лепи књижевни језик целе Италије. На том језику писали су Данте, Петрарка, Макијавели, Бокачио и сви најбољи писци. Право имају они, што ову варош називају талијанском Атином. Својим ретко-

стима, својим веселим изгледом, својом лепотом зачуди странца. Неапољ је раскалашан, Рим је суморан, а Флоренц је као лепа и окићена невеста у колу. Куд се год окренеш, све само цвеће, и у пољу, и у вароши, и на прозорима, и у дућанима, Где год седнеш, да се одмориш; где год свратиш, да ручаш или кафу да попијеш, свуда цвеће. Нема моста, нема раскршћа, где не стоји гомила лепих девојака са пуним котарицама прекраснога цвећа. Не можеш проћи, да не купиш. Флоренц је заиста у сваком погледу диван; Талијани га зову *Бела Фиренце* (лепа Флоренција). Они немају обичаја да се чиме поносе, али лепотом Флоренца хвале се и горде више него старинама Рима; он им је милији од Неапоља и Венеције. Становници Флоренца добри су и пријатни. На сваком лицу видиш весеље и задовољство. Чини ти се да је сваки дан нека народна светковина. За Италију говоре и пишу да је рај Јвропе, а за Флоренц кажу да је рај Италије. Клима је врло блага и лепа. Нема оне земље из које не долазе путници, да овде зиму проведу. Све што има новаца и уме уживати, заустави се овде. Самих Енглеза у овој вароши и околинама њеним рачунају на десет хиљада. Исто толико и Руса може имати. Поред све ове множине странаца опет није скупоћа у Флоренцу.

Кад Флоренц толико привлачи и занима странце, који нису сликари, колико мора бити мило онима, који тај занат уче и тој вештини сав свој живот посвећују! Њихова је душа у правом рају, кад уђу у палату што се зове *Пити*, и зауставе се пред оним чудесним сликама славних сликара.

Све друге вештине мање су лепе. Поезија: то је копија сликарства. Сликаство је старије од сликара. Прва мисао у мозгу првога човека то је слика. Од такве слике стварана је песма, стварани су богови. По оним сликама, што је мисао насликала, створено је све оно, чиме се човек поноси и чему се он сам диви.

Владика не носи у Флоренцу ни црногорске хаљине ни црногорску капу, и тако може уздан ходати по вароши и гледати знаменитости, а да га нико не позна. — Поред свега тога, што је владика желео овде остати непознат, опет сутрадан по доласку нашем цела је варош знала, да је он ту. Новине су јавиле, да је дошао и где је одсео. Гомиле света свагда је било пред гостионицом, кад смо излазили, да седнемо у кола. Свак је желео да види „принципа од Монтенегра“. — Тој радозналости много је принео и један допис из Рима, који је пред наш долазак изишао у овдашњим новинама. Ми смо још путем читали тај дугачки допис, који са најлепшом хвалом говори о јуначкој Црној Гори и о њеном владоцу, који је у својој земљи: „главар војске, правце, цркве и књижевности“. На више места сравњује га с енглеским песником, Лордом Бајроном, који се у овим крајевима Италије дуже време бавио, и о коме се и данас по гдешто прича. Описује га као пребогатога кнеза, коме се сва пратња у самом сребру и злату блиста. Вели, да има свој пароброд на коме путује. Прича, да је једном у млађе доба са четом од педесет Црногораца, преобучен, путовао кроз турске земље, да види Косово, ка сз

га Турци познали и силном војском опколили; но он се јуначки кроз њих протукао, и здраво се у Црну Гору вратио. Даље вели: „Бије пушком као Бајрон, прави лако стихове као Бајрон, љуби Италију као Бајрон, суморан је као Бајрон“. —

Ко изближе позна владику, видеће да измеђ њега и Бајрона нема никакве друге сличности, до те: што су обојица, сваки у свом народу, и сваки на свој начин, велики песници. Бајрон је лакомислено, ћудљиво, раскошно, сујетно створење, највећи поетски дар, размажен богатством и госпоштином своје родбине. Горд од постанка, мрзео је на свет и на своју постојбину, Енглеску. Суморност и несталност пратили су га још од детињства. Осећао се да је потпуно несрећан само зато, што по својој ћуди није потпуно срећан. Свуда га само задовољство сретало, а он ни чим није био задовољан. Храмао је мало на једну ногу, и то му је горчило целу његову младост, само због тога што није могао играти као други.

Владика овде никоме није ишао, али њега су многи походили. Аустријски посланик, барон Цигол, нуђаше га, да посети владоца, великог херцегла, који недалеко одавде у своме летњем двору седи. Владика се извинио својим slabим здрављем, али се не могаше уздржати, да том приликом не рекне: „Ја путујем по Италији само због мртвих“, што значи: мене занимају дела оних што су помрли, а ови живи нису ништа учинили. Посланик се осмехну на те речи. Долазило је неколико виших аустријских официра, Срба и Хрвата, који се овде десили. Такође неколико руских кне-

зова и богаташа, који овде непрестано живе, дошли су и молили владика да се изведе у госте, у њихове летње палате. То су биле све учтивости или радозналости; саме етикете испуниле су трајање ових посета. Свака реч била је измерена. Долазак, одлазак, седање, устајање, и свако покретање главе и руку: било је по неким усвојеним, општим правилима. — Друкчије нас је походио неки Димитрије, стари стражмештар, Србин из Војводине. Он, пошто је најпре распитао да не спава господар? да не руча? је ли сам? да није у каквом послу? пријави се, и уђе к владаци с речима: „Чух, вели, господару, да си овде; и дођох чисто од српске жеље, да видим и да пољубим руку тако славнога господара од славне Црне Горе. То нам је све што наше имамо!“ — И сузе облише његово јуначко, озбиљно лице. Владика су врло дарнуле те речи и те сузе. Даде му руку, да пољуби, што иначе никоме не даје, па му потресеним и невеселим гласом рече: „Јадни мој народе! Расијао си се по најму у туђина; служиш Туку и Мандуку, а на твом огњишту ватра се гаси“. — „Опрост ми, господару — рече он, бришући сузе — ја сам се врло растужио; осам година нисам био код своје куће“. — „Немамо је ниђе, одговори владика, изгорела је на Косову“.

Једнога дана после подне извезли смо се, да видимо околину Флоренца. Куда смо год прошли, видели смо саме баште, паркове и на све стране неизбројне летње палате, у којима живи тосканска аристократија и богати странци. Сви брешчићи покривени су зеленом шумом, но те шуме саме су

маслинке, поморанџе, смокве, кестенови и друго воће. Овде нема мразева. Кад падне мало снега, сва је варош у весељу и радости, јер су ретке године кад то бива. Свак је рад да види снег на улици, сви трче и грудвају се. Но та им радост не траје дуго: снег се тог истог дана растопи. И палме расту овуда, али не роде, нема за њих довољно топлоте, оне хоће африканску врућину. Од палмовог лишћа плету и праве различите ствари. Долина, кроз коју тече река Арно, врло је плодна; лети, кад наступе жеге, на све стране воде је у каналима, те заливају ливаде, баште и разне усеве. Свртели смо на оно место, где се од сламе плету чувени флорентински шешири. Како овде, тако и у целој околини, праве се различите ствари од сламе. Рекли бисмо да је то опште занимање свију. Кога год видиш, кога год сретнеш путем, сваки, и мушко и женско, плету по нешто од сламе. И овчар чувајући своје стадо, и госпођа седећи на прозору, и трговац пред својим дућаном, и слаби старац шетајући по парку, и сељанка идући на пијаци — сви плету сламу. Ова мала Тоскана, државица од милион и по душа, прода на страну за петнаест милиона франака ствари од сламе израђених. Ономе, који је тај лаки и лепо занат увео и овде одомаћио, подигли су споменик. Он се зове Михелучи.

XVIII.

У Флоренцу, маја 1861. г.

Под мојим прозорима шушти бистра река Арно, тихи јутрењи ветрић разноси мирисе цвећа, по улицама врви свет пешке и на колима; чују се весели поздрави лепих девојака, што на мосту цвеће продају. Сви су путници давно већ оставили гостионицу и трче по галеријама слика, или уживају мајски ваздух у лепом парку Кашини; а ја, поднимљен, седим на прозору. Лепи изглед на варош ни мало ме не занима: осећам дуго време. Владика и његови Црногорци прекјуче су отпутовали. Навикао сам био на друштво и на разговор, па ми је сада необично. Међу путницима, што су у овој гостионици, имам неколико добрих познаника али то су туђи људи, туђ језик, туђи обичаји. Са Црногорцима било ми је милије и веселије дружити се и разговарати. Њихове приче о Црној Гори занимале су ме. Путујући у њиховом друштву, чинило ми се да нисам у туђој земљи. Нарочито познанство с владиком и његови разговори остаће ми као најлепши спомен целог живота. — Ово путовање било је као каква шетња, као дугачка шетња кроз читаву познату прошлост. Проћи кроз Италију то је толико, колико проћи кроз двадесет векова. Сваки век оставио је спомен свога живота. Ко види и проучи ове знамените остатке, чини му се да је живео две хиљаде година. Историја без оваквих остатака претворила би се у басну, постала би Илијада, о којој се може рећи да је сва

измишљена. За славу и величину латинског племена, у Риму се подижу из земље горостасни стубови и споменици, и свакоме путнику јасно говоре: одавде је светом владало. Видети Италију, то је видети окамењену прошлост људскога рода.

Рим је мумија која говори.

Владика се вратио у Тиворно, а оданде ће преко Ђенове и Турина у Венецију. Ја сам у тим крајевима већ био. Рад сам да видим Болоњу, Ферару, Падову и Верону. Зато сам остао овде. Ово путовање има своје тешкоће. Велике и пуне планине треба прећи. Два Енглеза, с којима ћу у друштву путовати, купили су овде оружје; јер у тим бреговима има бандита, хајдука. У Ферари желим остати дуже времена. Говоре, да је то лепа варош и пуна историјских споменика. То је место, где су талијански песници у слободи певали, а — у тавници плакали.

При поласку владичином дошло је десетак кола различите господе, а највише Руса, да га испрате. Пред гостиницом беше се искупило много света; и Димитрије, стари стражмештар, није изостао, дошло је да последњи пут види господара славне Црне Горе. Кад је владика сео у кола, која су била отворена, са више страха око њега падало је најлепше флорентинско цвеће. Сви, који су се ту десили, подигли су капе и поздравили га; а Димитрије стојао је по војничком реду, и држао је непростано десну руку на своју кап.

На железници две депутације поздравиле су владика; једна је била од стране вароши, а друга

од неке учене академије. Две руске грофице предале су му један велики и необично леп венац од самог пролетњег цвећа. Владика је свима захвалио и сео у кола. Ми смо стојали на петнаест корака према њему. — Кондуктер му приђе ближе и каза: „Имате још времена“. Он ме зовну к прозору од кола, па ми препоручи: да пишем у Трет и на Цетиње, за неке његове нарудбине, и да јавим да се кренуо из Флоренца и да је добро са здрављем. За тим пружи ми још једном руку из кола и јасним гласом рече:

„Хајде пођи равној Шумадији,
Поздрави ми српске витезове:
Нек' не паћу сабље од јордама,
Већ нек' јашу коње од мегдана;
На Косову да се састанемо,
Да ми наше старе покајемо.“

Звоно зазвони трећи пут, а крупни глас кондуктера: „аванти“ (напред!) — даде знак, те се кренуше. — Кад су последња кола била према мени, Вукало до појаса промолио се кроз прозор и, машући капом, весело виче: „Збогом! Немој да се ђегод изгубиш у ту ладманску земљу!“

Т У М А Ч Е Њ А

- Агрипа** — војсковођа римски, око 30. године пре Христа.
- Аделаида** — Орлеанска, млађа сестра француског краља Луја Филипа Орлеанског, позната са памети и добротe своје (1777—1847).
- Адријан** — цар римски (117. до 138. по Христу).
- Аларик** — готски краљ, освојио Рим 410. године.
- Алфијери** — Виторио, талијански песник (1749—1803).
- Ампитеатор** — велики, стално озидан циркус.
- Атила** — поглавар Хунима, полазио и на Рим; 451. год. сузбио га римски војсковођ Ајеције.
- Баден-Баден** — светско купатило у Немачкој.
- Бајрон** — Ђорђе лорд, енглески песник (1788—1824).
- Бахус** — (лат. вера) бог јесењих плодова, вина, весеља.
- Бернини** — Лоренцо, талијански грађевинар, вајар, сликар (1598—1680).
- Бокачио** — Џовани, талијански приповедач (1313—1375).
- Бурбони** — краљевска династија француска.
- ваза етруска** — (етрурска) суд, као ћупа, из Етрурије, покрајине у средњој Италији; са врло лепим шарама, најстарије уметничке творевине у Италији.
- Вандик** — (ван-Дик) Антоније, холандски сликар (1599 до 1641).
- Венус, Венера** — (лат. вера) богиња вечите лепоте и младости.
- Версаль** — некад краљевски двор француски, у близини Париза.
- Визбаден** — светско купатило у Немачкој.
- Вителије** — војсковођ римски, проглашен на једном крају царства и за цара римског, али свргнут године 69. по Христу.
- Галија** — у главном данашња Француска.
- Галилеј** — Галилео, талијански научник (1564—1642).
- Гензерик** — краљ вандалски, освојио и опљачкао Рим 455. по Христу.
- Гибралтар** — рт на југу Шпаније; ту је узина, пролаз из Средоземног Мора у Атлански Океан.
- грота** — пећина, јазбина.

Данте — Алигијери, талијански песник (1265—1313).

децемвири — десет главних властника у Риму.

егзил — изгнанство.

ехо — одјек.

ечеленца — светлост, као почасни назив.

Илирија — западни део Балканског Полуострва, до Зете и Дрине од прилике.

Јосиф Други — аустријски цар (владао 1765—1790).

Јупитер — (лат. вера) главни бог, громовник.

Калигула — Гај, цар римски (37. до 41. по Христу).

Канова — Антонијо, талијански вајар (1757—1822).

Капитол — тврђава у Риму.

Караваџио — Полидоро, талијански сликар (1495—1543).

Каранала — римски император (212—217 по Христу).

Карл Велики — краљ француски (742—814).

Карлсбад — светско купатило у Ческој.

карневал — месојеђе, игре о њима у католика.

Настор и Полукс — близанци, синови Зевсови.

натаномбе — подземни ходници, у којима су гробови у преградама.

Натон — 1. Старија, беседник, државник римски, око 200 год. пре Христа.

2. Млађи, Утички, републиканац; убија се, кад не може да спасе републику од Цезара (46. година пре Христа).

Кореџио — Антонијо, талијански сликар (1494—1534).

Крас — римски војсковођ, обогатио се пљачком, око 50. год. пре Христа.

Лукул — богаташ римски, познат са претерано раскошних гозба својих.

Лудвик Четрнаести — краљ француски (1643—1715).

Манијавели — Никола, талијански државник, научник (1469 до 1527).

Мариј(ус) — Гај, римски војсковођ (око 100. год. пре Хр.).

Мериур — (лат. вера) бог промета, трговине; гласник богова, с крилатом обуном на ногама.

Микел-Анџело — Бунароти, талијански вајар, сликар, грађевинар, песник (1475 до 1564).

Мемфис — стара престоница доњег Мисира, близу дан. Каира.

мозаик — слика, шара, састављена из ситног камена разне боје.

Монблан — највиши врх на Алпима.

монумент — споменик.

Нерон — Клаудије, цар римски, познат са свирепости према хришћанима (54—68. по Хр.)

- Ниневија, Нинива** — стара асирска престоница на реци Тигру, коначно разорена на 606 г. пре Хр.
- Ница** — град у јужном приморју Француске, близу границе с Италијом.
- опсерваторија** — кула, с које се посматрају и проучавају прилике на небу.
- оракул** — пророштво.
- оратор** — беседник.
- Палермо** — град на Сицилији, великом острву на југу Италије.
- Палмерстон** — Хенри Џон, енглески главни министар (1784—1865).
- Пантеон** — храм свима боговима, у њ се сахрањују славни људи.
- Пијемонт** — покрајина у северозападној Италији; онда у слободној већ краљевини Сардинској, те вођу ослобођењу и уједињењу Италије.
- Плиније Старији** — римски научник, природњак, (погинуо год. 79. по Хр.).
- Помпеј** — римски војсковођ (око 50. год. пре Хр.).
- порфира** — пурпурни огртач владалачки.
- Праксител** — грчки вајар (око половине четвртога столећа пре Хр.).
- президент** — председник.
- пристер** — свештеник.
- променада** — шеталиште.
- Рафаело** — Санти, сликар талијански (1483—1520).
- Ротшид** — барон, члан у свету познате богаташке, милионарске куће.
- Рубенс** — Петар Павле, холандски (фландријски) сликар (1577—1640).
- Савојард** — Талијан из Савоје, граничне покрајине у углу између Швајцарске и Француске.
- Сарацени** — (Арабљани) пљачкали Италију крајем деветог и почетком десетог века.
- Свети Петар** — Петар I Петровић Његош, владика и господар Црној Гори (1782 до 1831); стриц и предходник песнику Његошу.
- Словенска Вила** — збирка песама Ненадовићевих, штампана год. 1849.
- соаре** — вечерње посело.
- Сула** — супарник Марију, римски војсковођ (око 100. год. пре Хр.)
- Тацит** — римски историчар, (за време цара Тројана, на 100 год. по Хр.)
- Тевтони** — стари Немци.
- темпло** — храм.
- Тиберије Август, цар римски** (14. до 37. по Хр.)
- Тицијан** — Вечели, сликар талијански (1477—1576).
- Тоскана** — покрајина у средњој Италији, северно од Рима, уз исту обалу; у њој је Флоренција.
- триумвири** — три главна власника у Риму.
- Турин** — главни град у покрајини Пијемонту, у краљевини

ни Сардинској која је постепено ослободила и ујединила све државице у Италији.

Фаро — кула светлиља на мору.

Фидије — грчки вајар (око половине петогa столећа пре Христа).

Фортуна — (лат. вера) Срећа, Удес.

Форум — пространо слободно место усред града, збориште.

Франц Други — цар немачки, „римски“, као аустријски цар: Франц Први (вл. 1792 до 1835).

Хелголанд — острвце у Немачком Мору, светско морско купатило.

хијероглифи — писмена мисирска у сликама животињским и др.

Цицерон — Марко Тулије, римски државник, чувен говорник (око 50. год. пре Хр.)

Челини — Бенвенуто, талијански вајар (1500—1571).

Чимборасо — највиши врх на планинама Кордиљерима у Јужној Америци.

шаржедафер — отправник полова у посланству, заступник посланика.

Шекспир — Уиљем, енглески песник, драматичар (1564 до 1616) год.

Шумадинна — забавно поучни лист, који је уређивао Ненадовић од 1850—1857.

DG 426 .N4
Pisma iz Italije.

Stanford University Libraries

3 6105 041 429 916

PG
426
N4

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.

JUN 1985

